

**Андижон давлат университети**

**Тарих ва ижтимоий фанлар факультети**

**Умумий тарих кафедраси**

**5120300 – “Тарих” (мамлакатлар ва минтақалар бўйича)**

**таълим йўналиши 3 – курс талабалари учун**

**“Нумизматика” фанидан**

**МАЪРУЗАЛАР МАТНИ**

**Андижон - 2014**

## Маъруза матнлари

### МАВЗУ: Антик давр тангалари “Ахмоний Аршакий ва Сосоний” шаҳаншоҳларининг тангалари

#### РЕЖА:

1. Нумизматикани ўрганилиши тарихидан
2. Тангаларни зарб қилина бошланиши
3. Антик даврларда пул зарб қилишни йўлга қўйилиши.
4. Антик давр тангаларини нумизматика фани олидидаги аҳамияти.

#### АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Мулоқот” 5-сон, 1998 й
2. Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” Тошкент 1997 й
3. М.Е.Аминжонов Қадимий ёдгорликлар қиссаси . Тошкент 1968 й
4. Эрназарова Т.Қочнев Б. “Тангалар ўтмиш даракчилари” Тошкент 1977
5. В.Б.Қобрин Вспомогательные исторические дисциплины. Москва, 1984 й
6. Аюпова Ф. “Қадимий тангалар, Мозийдан садо” 2000 йил 1-2 сон

Нумизматика сўзи грекча “nomisma” яъни танга пул чақа пул деган маънони англатади. Қадимги танга пул ва медаллар ҳақида маълумотлар беради.

Бу фан археология билан алоқадор фанлар жумласидандир. Нумизматикага археология ёрдам беради.

Нумизматика билан қизиқувчан доираси бирданига кенгайган эмас, танга, чақа пулларни коллекциясини тўплаш илмий нумизматика томон дастлабки қадам бўлди. Коллекционерлар турли замон ва даврлардаги танга ва чақаларни тўплаб уларни (каталог) рўйхатларини тузганлар. Ҳар қасисини таърифини келтирганлар. Уларнинг кўпи қадимги тилларни билганликларидан танга ва чақалардаги хатларни ўқишга ҳаракат қилишган. Айримлари тўплаган коллекцияларини бир жойга тўплаб умумий коллекция ташкил этган. Европадаги кўп мамлакатларда сарой ҳузурида катта-катта танга пул коллекцияларидан “мюнцкамералар” ташкил этганлар. Дастлабки тангалар доирасини кенгайтириши илмий нумизматикани вужудга келиши учун. Замин ярата бошлади.

Илмий нумизматика вужудга келиши И.И.Эккель (1707-1798) номи билан боғлиқ. У “Қадимги танга пуллар ҳақидаги фан” номли 8 томлик асар ёзган. Бу асарда 70 минг танга пулни аниқлаб, туркумларга ажратган. Аниқлай олмаган танга пуллар тўғрисида гапирмаган, уларни номаълумлар қаторига қўшиб қўйган, лекин у кўп мамлакатларни танга пулларини аниқлай олмаган.

Шарқ ва Марказий Осиё мамлакатлари қадимги тарихини ўрганиш учун самарали манбалар берди. Улар орасида танга пуллар ҳам бўлган XVIII

шарқий нумизматикага бир неча минг танга пул бўлган лекин уни текширувчи бўлмаган.

Улар орасида танга пуллар ҳам бўлган XVIII асрда шарқий нумизматика бир неча минг танга пул бўлган лекин уни текширувчи бўлмаган. Шунинг учун Россия фанлари академияси академик Х.М.Френни чақиртиришган. У шарқий нумизматика асос солган шахс ҳисобланади. Қозонда истиқомат қилиб олтин ўрда ҳоллари томонидан зарб қилинган материалга эга бўлган.

Уни Германияга чақиртиришганда, Германияга кетаётиб, Петербургда тўпланган тангаларни кўргач уни ташлаб кета олмаган ва бутун умрини шарқ танга пулларини ўрганишга бағишлаган.

Бундан ташқари Ўрта Осиё нумизматика тадқиқотчилари орасида М.Е.Массон, В.А.Клишкин, Е.А.Давидовичлар салмоқли ўринларни эгаллайди.

Улар қадимги Ўрта Осиё танга пуллари аниқлаб турларга ажратди ва зарб қилиш ишидаги ривожланишни асосий босқичини белгилади.

Пулни пайдо бўлиш ҳақида афсоналар бор. Римликларни худоларини орасида истироларни бошқарадиган худолари ҳам бўлган. Унинг иккита юзи бўлиб, оти Янус экан. Дастлаб танга пулни у ихтиро қилган эмиш. Шунинг учун Рим, Италия пуллари бир томонида икки юзни Янус суръати иккинчи томонида Янус тушиб келган кема суръати зарб қилинган.

Танга пуллари дастлаб қаерда пайдо бўлганлигини аниқ айтиб бўлмайди. Аммо танга пулни номи “монета” элликларда туғилган. Қадимги Римликлар худоларни ҳаммаси ер ва осмон подшоси юпитер ва унинг хотини Юнон Монетага бўйсунди деб билганлар.

Монета мураббия дегани бўлади. Римликлар маъбуда Юнон Монетани ҳурмат қилганлар ва унга атаб энг баланд жойга ибодатхона кўрганлар. Римликлар урушларда ғалаб қозонгандан кейин ўз маъбудаларига атаб курбонликлар қилишган, хатто ўз пуллари фақат юнон манета ибодатхонасида зарб қилишга буйруқ берган. Шундан буён танга *пуллар монета* деб аталадиган бўлади.

Қадимги дунёда танга пуллар фақат соф олтин ва кумушдан зарб қилинган бу тангалар соф бўлганлиги учун мўрт бўлиб тез ейилиб кетган. Шундан кейин пуллар қотишмалар; олтин, кумушга, мис ёки қалай аралаштирганлар.

Ҳар бир мамлакат ҳукмдори, бошқаларникидан фарқ қиладиган танга пуллар зарб қилган.

Танга пуллари одатда бетини ўраб олган доираси бўлади. Бу доирада ёзув ёки суръат бўлади. Нумизматлар ёзувни танга *пулни легендаси* деб атайдилар. Суръатларда подшолар худолар суръати зарб қилинади. Бу суръат давлатни ёки подшони мухрини акс эттиради.

Қадимги Грецияда танга пулларга кўпроқ худолар ва маъбудалар ва муқаддас ҳайвонларнинг суръатларини зарб қилганлар.

Масалан: Афина шахрини тангасида маъбуда Афинани суръати Олимпия танга пулларида Зевс суръати зарб қилинган. Баъзан бу суръат ёнида бирон бир диний удумни ифода қилган расм ҳам зарб қилинган.

Араб халифалигида суръат солиш одат бўлмаган. Пулни бетларида ёзувлар бўлган, бир томонда қуръондан оят. Иккинчи томонида “Муҳаммадир расулуллоҳи” деб тагига ҳукмдор халифа номи ундан пастда танга зарб қилинадиган вилоят ҳокимини номи ёзилган.

Шарқдаги танга пуллар *динор, дарҳам ва фельс* деб аталалган.

Тарихдан маълумки Ўрта Осиёда танга зарб қилиш қадимги мавжуд айниқса Грек-Бактрия подшоларини пуларидан равшан бўлади. Грек-Бактрия олтин, кумуш тангаларини топилган. Бу тангаларни бир томонида ғалати бош кийимида подшо суръати, иккинчи томонида машҳур антик хайкалчаларга ўхшатиб, худо суръати солинган булардан ёзувлар грекча бўлиб, кейинча Деметрий подшолиги давридан икки тилда грек ва хинд тилларида ёзувлар билан зарб қилинадиган бўлган. Эрамиздан аввалги 1 асрида Хоразм кучли давлат бўлган лекин пулларини грек бактрия танга пуллариغا ўхшатиб зарб қилган.

Ўрта Осиёда араблар босқини давридаги пуллари, арабларникидан фарқ қилмайди. Бу юртдан кейин пуллари арабларникига ўхшайди.

Х асрда Ўрта Осиё давлатларида пул зарб қилиш марказлаштирилди танга пуллар подшоларга қарашли зарбхоналарда зарб қилинган.

Танга пуллар зарб қилишда 2 хил усул билан ишланган қуйилган ва зарб қилинган.

1. Метални эритиб қолипга қўйган.

2. Метални икки штемפל орасида олиб қаттиқ сиққанлар, штемפלлар қисқич шаклида бўлган. Юқориги штемפלда ўнг томон суръати, қуйи штемפלда чап томонида ҳайвон суръати уйилган.

### **Пул бирлиги.**

Аверс- (лотинча “адверсус”) сўзидан олинган бўлиб кимгадир ёки нимагадир мурожат маъносини билдиради-топгани ўнг томони

Реверс-тангани орқа томони

Тўрт-тангани чекка томони

Ибтидоий муносабатлар инқирозга учраб жамият табақалашганидан сўнг. Жамиятдаги эркин кишиларни, уларни судхўрлардан ҳимоя қилиши мақсадида. Хусусий, қонуний муносабатларни давлат томонидан тартибга солиш зарурати кучайди. Давлат вазифаларни қонунчилик йўли билан ҳал қилишга ўринган.

Масалан: Эшнунн подшоҳи (мил.ав. XX аср) ва Ҳаммурали қад.мил.ав. XVIII аср диққатга сазовардир. Бу эса товар пул эттиради. Бу қонунларда кўзланган асосий мақсад фуқаролар мулкани ҳимоя қилиш ёки шундай шароит яратишдан иборат эди. Асосий эътибор серой, ибодатхона мулкани ҳамда вавилонлик фуқаролар ва давлат хизматчиларининг асосан ҳарбий мулкани ҳимоя қилишга қаратилган.

Мамалакатимиз эр.ав. I минг йилликда Эрон Ахмонийларини ҳукмронлиги ўрнатилган бўлиб бутун империя 20 та сатрапияга бўлинган ҳар бир сатрапияга страп тайинланган.

Ахмонийлар империясида Доро I томонидан маъмурий молиявий ер ва пул ислохотлари ўтказилган. Ўрта Осиё ҳам кирган.

2. Ҳар йили 1100 талант миқдорида (1 талант 3 кг кумушга тенг) солиқ тўлаган. Бу қонунлар юнонлар ҳукмронлиги даврида ҳам сақланган.

Ўрта Осиёда Юнон-бактрия ҳукмронлиги даврида кумуш пуллар зарб қилинганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Эронликлар сатрапларга кумуш пуллар зарб қилиши руҳсат берган.

Метал тангалар залб этилгунга қадар турли мамлакатларда бозор учар олди сотти ишларида овқатга солинадиган турли масаллиқлардан фойдаланган. Мол айрибошлаш сотиш ва харид қилишда ҳар жойда ҳар хил масаллиқлар баҳо эталони сифатидангина эмас хатто оғирлик ўлчови сифатида ҳам фойдаланилган. Масалан. Ибн Сино, Беруний асарларида дори дармонларни қадокловчи ўлчов сифатида данак (ўрик данаги), жавза (ёнғок), бавза (бодом), шиъара (арпа дони), нўхат (нухат), боқилло (ловия), аруза (гуруч) каби масаллиқлар қадок тош вазифасини ўтаганлигини билиб оламиз.

**Балиқ пуллар.** Археолог олимлар қадимни Новгород шаҳри тарихини ўрганиш мақсадида қазув ишларини олиб бораётган хатларни топилган. Бу XIII асрга оид бўлиб ўша даврда қоғоз ва метал пуллар низомларга киритилган бўлишига қарамай қадимги удумга кўра бозорларда нарх навони белгиловчи эталон сифатида *ласос* балиғидан фойдаланилган. Исландияда ҳам ўртача катталиқдаги *треско* балиғи пул бирлиги вазифасини ўтаган.

**Мурч пуллар.** Ўрта асрларда Цейлон Ява ороллари ва Ҳиндистон мамлакатига қатнаб юрган савдогарларни “пул қопи” деб эмас балки “мурч қопи” деб атаганлар. Чунки бу пайтларда мурч тилла каби қадрли бўлган ва бир коп мурчга эга бўлган киши бой ҳисобланган. Мурч дони бозорларда танга вазифасини ўтаган бўлиб, кимга нима керак бўлса мурчдан санаб бериб, олиб кетаверган. Бу пуллар Перу ва Боливияда амалда бўлганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

**Какао пул.** Мексикада то XVI аср гача ловия ҳамда какао дони “пул” вазифасини ўтаган.

**Хурмо пул.** Араб саҳроларида кўчманчилар учун пул вазифасини хурмо меваси ўтаган.

**Чой пуллар.** Монголияда ўрта асрларда бир бўлак тахта чойга битта қўй ёки эчки ёки 2 та тери ёки битта кигиз алмаштириш мумкин бўлган. Буни Марко Поло ўз сайёҳатномасида қайт этган.

**Туз пуллар.** Африка қитъасининг туз танқис жойларида бир ҳовуч тузга бир ҳовуч тилла алмаштириш мумкин бўлган. Шу даврларда Африкага борган сайёҳатчиларнинг айтишича туз пул вазифасини ўташи билан бирга туздан пул ясаганлиги тўғрисида маълумотлар қолдиришган. Яъни тузнинг катта кристалардан эни 5 см узунлиги 65 см оғирлиги 640 гр келадиган тахтакач қирқиб олиб, 4 га бўлинадиган тайёрлашар экан, мана шундай туз бозорларда харид вазифасини ўтаган. Кимга керак бўлса бутунлигича ёки бир бўлагини “қирт” этиб синдириб олиб кетаверган. Марко Поло XIII асрда туз пулларнинг қандай тайёрланиши Хитойга бориб ўз кўзи билан кўрган. Танга тайёрлаш учун сувли идишга туз солиб эрита берар эканлар намақоб жуда қўйилиб туз эримайдиган бўлганда оловга қўйиб қайнатилад экан у қайнаб қўйилиб бамисоли ҳамир ҳолатига келганда ёнғокдай зувалачалар ясаб устига император муҳрини босиб ясси дискалар ҳосил қилинар эди. Сўнгра буларни обдон қизитилган ғиштлар юзасига териб маҳсус ўчоқларда қовурилган. Шундан сўнг туз пуллар метал тангалардай жиринглайдиган ва синмайдиган бўлган.

**Қаттиқ нон пули.** Аляскани кашф қилиш даврида у ерга борган сайёҳатчиларнинг маълумотларига қараганда бозордаги олди сотти масаласида пул вазифасини қаттиқ нон ўтаётганлигини кўриб ҳайрон

қилишади. Нон маълум катталиқда қилиб кесилиб печкада куритилиб сухари қилинар эканда бунга хоҳлаган нарсани алмаштириб ола берар экан.

**Пишлоқ пул.** Масаллиқ пуллар фақат ўтмишдагина эмас бизнинг асримизда ҳам мавжуддир. Масалан: Бутан мамлакатада бу Химолай тоғларининг шарқида жойлашган кичкина қироллик бўлиб бозорларида пишлоқ пул вазифасини ўтайди.

Эндиликда маҳаллий “тикчун” деб аталувчи метал тангалар ҳинд жорий этилган бўлишига қарамай олди сотти ишларида маълум катталиқда кесилган пишлоқ ҳам нарса харид қилиш мумкин ёки қоғоз пулнинг қайтилишига сотувчи бир бўлак пишлоқ берса харидор рози бўлади.

**Гуруч бугдой, майиз, куртоб, нон пуллар:** қадимда мамлакатимизда, чекка жойларда юқорида кўрсатилган масаллиқлар пул вазифасини ўтаган.

Масалан биронтаси пул қарз олган бўлса, томонлар ўзаро келишиб, майиз, гуруч ёки майизнинг баҳоси қанча эканлигини аниқ билиб келишиб олишган.

Овчилик билан шуғулланадиган халқларда ҳайвон териси, деҳқончиларда вино, дон ўсимлик ёғи пул хизматини ўтаган.

Спарта, Рим Карфаген каби қадимий давлатларда ҳам тери муомилада бўлган Қадимий Скандиновия давлатларида хатто жарима ҳам тери билан тўланган. Ўша пайтда қонунларга мувофиқ бировни *ҳақорат қилган- тулки териси, шапалоқ ўрган-сувсар терисини* беришга жароҳат етказгани эса кундуз терисини беришга мажбур эди.

Тери пул вазифасини ўтаган давр изларини баъзи бир халқларнинг тилида қолган. Масалан Эстонга “раха”-пул дегани. Кўхна муғулистонда тошчой–пул вазифасини ўтаган, тошчойни чой ва ёввойи ўсимликлар баргига бузоқ қони шимдирилиб ғиштсимон шаклда преслаб печкада куритилган, ҳозирда ҳам севиб истеъмол қилишади.

Ҳар бир ғишт тошчойнинг оғирлиги бир ярим килограммга яқин бўлган.

Тақинчоқлар ҳам пул вазифасини ўтаган. Хатто денгиз чиқаноқлари ҳам пул вазифасини ўташган. Масалан қаҳри, чиғаноқлари. Уни шаклига қараб илон калла ҳам дейишган. У ер юзининг шимолий томонларида кўп тарқалган. *Хитой, Цейлон, Сиём ва Африкада* ҳам билишган.

Шимолий Америка ҳиндуларида пул вазифасини цилиндр шаклидаги чиқаноқлар қадаб безалган *вампум* деб аталувчи тери тасмалари ҳам ўтар эди. Вампум фақатгина безак бўлиб қолмай ҳурмат белгиси ҳам эди, қабила бошлиғини вампуми унинг ҳукмронлик белгиси ҳам эди.

Рим Императори Каликула ҳам денгиз соҳилидаги оддий чиғаноқларни йиғиб олишга буйруқ берган ва уни пул деб эълон қилган. Лекин у ҳеч қандай қийматга эга бўлмаган режаси иш бермаган.

X асрда араб сайёҳларини ривоятларига кўра чиғаноқлари ватани Лаккадив оролларида қироличаси каликуга эриша олмаган мувафакиятга эришган у хазина бўшаб қолганида қоқос палмаси шохларини денгизга ташлашга буйруқ берган, шохларга кўплаб қаҳри чиғаноқли моллюскалар ёпишиб қолган уларни териб тайёр пул ҳолатига келтирилган.

Денгизнинг сол-қоп деб аталадиган майдонида чиқанокларидан ҳам пул сифатида фойдаланилган. Уни тинч океанининг Ванкувер оролида йиғиб олишган, шакли жиҳатидан бу чиқаноклар митти фил тишига ўхшайди.

Қоролина оролларида ажойиб пул, тегирмон тошсуяк тош пуллар бўлган.

Йирик тош пулларлардан ташқари майдаланганига керак бўладиган чақа “тошпуллар” ҳам бўлар эди.

Бошқа турли туман буюмлар ит тиши одам ва ҳайвонларнинг бош суякги, калампир похол белкўрак пахта бир парча газлама тамаки барги ҳам пул хизматини ўтаган.

Қоролина оролларида ажойиб пул тегирмон тошидек тош пуллар бўлган. Бу тошлар Палаусса оролларида келтирилган. Тош қанчалик катта бўлса баҳоси шунчалик бланд эди. Йирик тош пуллардан ташқари майдалашга керак бўладиган чақа тош пуллар ҳам бўлган.

Жаҳондаги маълум халқларнинг тилида пул ва ҳайвон сўзларини мужассамланганлигини кўришимиз мумкин. Масалан: қадимий Римликлар пул ва ҳайвонни “пекуния” греклар эса “ктема” дейишган. Бу ҳозирги ҳамон тилларида ҳам сақланиб қолган. Инглизча “импиктаюниэс” сўзи пули йўқ одам дегани сўзма сўз таржима қилинса “ҳайвони йўқ деган” маънони англатади. Дунёдаги кўпчилик халқлар ўртасида ҳайвон бойликни кўрсатувчи восита бўлган.

Гомернинг шеърларида қаҳрамонларнинг бойлиги ихтиёридаги чорваси билан белгиланган. Қадимий герман қабилаларида ҳам бойлиги қанча моли борлиги билан ўлчанган. Қадимий Эронда табибларга хизмат ҳақиға ҳайвон берилган. Бу одат ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Уй рўзғор буюмлари, қуроллар, болта пичоқ, жуводдиз, мих, камон ўқини учи найза идиш бўлган, буларга ҳамма товарларни алмашаверган. Аммо бора-бора булардан баъзилари алоҳида товўр пул бўлиб қолган. Немис тангачасининг “пфенинг” деб аталишининг ўзи унинг келиб чиқишига дарак беради. Аслида бу товадир.

Шарқ пичоғи ҳам шундай бўлган аввалига унинг Ўзунлиги етти дюйм, оғирлиги етти юз қирқ грам бўлган. Бу кўрол бўлган ўз вазифасини бажариб бўлгач тиғ ва соп цнга керак бўлмай қолган. Пичоқ махсус пул шаклига халқа қолига кирган. Халқани ипга шодалаб ўзлари билан бирга олиб юришган хатто металдан махсус пул ясай бошлаганларида ҳам улар одатга кўра узоқ вақтгача пулни турли буюмлар шаклида ясаганлар. Масалан: Хитойда ўша даврнинг кейинги шаклидаги бир парча метал “кўйлак” пуллар бўлган.

Аста секин металдан ишланган пуллар ўзларининг мустақил шаклига эга бўлган.

Мексикада бу пуллар “Т” ҳарфига мисдан қуйилган. Ҳинди Ҳитойда йўғон мис қивиклар, шимолий Америкада кўрғошин соққалар, африкада тақаға ўхшаш темир парчаси, комбоджада темир ромбачалар пул хизматини ўтаган.

Қадимий грекларда тўрт қиррали темир чивиклар пул сифатида хизмат қилган, пул бирлигига олтита темир чивик қабул қилинган бўлиб, буларнинг бир сиқим (драхма) қилиб ушлаш мумкин. Драхма номи ана шундан келиб чиққан.

Олтин асосий метал пул бўлиб бутун жаҳонда ғалаба қилди. Олтин пуллар олдиниға қуйилма кейинчалик халқа шаклида бўлган, баъзи мамлакатларда олтин пуллар калта чивик сим тахтача шаклида бўлган. Мексикада эса паранда патларининг олтин зарралари тўлдирилган ўзаклари пул ҳисобланаган.

Оғирлигига қараб пулни ҳисоблаш усули олға ташланган муҳим қадам бўлди. Илгари Бирмада бозорга кетиш олдидан кумуш парчалари, болғага, чопқи, тарози ва қадоқ тошларни ғамлаб олишар эди. Керакли молни кидириб топишган савдолашиб кумушни сандонга қўйишади ва мол ҳақини тўлаш учун уни парчалашар эди. Кейин шу парчаларни тортиб кўрилар эди. Ҳом бўлса яна қўшади ортиқчасини кесиб олади.

Кейинчалик савдогарлар метал парчаларни аниқ ва ҳар хил оғирликда олдиндан қирқиб ёки қўйиб тайёрлаб қўядиган бўлишган ҳаид пайтида ҳақ тўлаш учун чопқи болға искана керак бўлмай ўлчаси етарли бўладиган бўлди. Тамға босилган пуллар шу тариқа пайдо бўлган.

Дастлабки тангаларни пайдо бўлишини ривоятларга қараганда Эгина оролида Аргос подшоси Фейдоннинг ерида пайдо бўлган дейишади. Баъзи маълумотларда Лидияликлар зарб этишган дейишган. Кичик осиеда уларнинг қадимий олтин тангаси статер ҳисобланган. Бир томонида югуриб кетаётган тулкини тасвири туширилган. У Лидияликларнинг бош худоси Бассарейнинг рамзий тасвири ҳисобланган. Статернинг йўл-йўл ботик томонида ҳеч нарсанинг тасвири солинмаган.

Лидияликларнинг тангасидан сўнг подшо Фейдонинг муқаддас тошбақа суръати тасвирланган эгин статерлари кейин кичик Осиедаги бошқа грек шаҳарларининг тангалари пайдо бўлган. Булар олтин ва кумушнинг табиий қотишмаси бўлиши электрумдан ясалган бўлар эди.

Қадимий Грецияда савдо муомиласидадир ҳам (драхма) обол, халқоси ҳамда майда чақа лепталар юритилган.

Форсларни биринчи пули бу ҳам қадимий бўлиб, бир-бирига ўраб яссиланган икки қават мис симдан иборат бўлган.

Эрон подшоси Доро I Гуштасип эр.дан анча илгари ўзининг машҳур дориларни зарб қилган эди, буларнинг ҳар бири 8,4 гр соф олтиндан иборат бўлиб уларда камон отаётган подшонинг тасвири туширилган.

Қадимги Римда ҳар бир эркакнинг ўз худоси дохийси бўлиб уни ўз паноҳида сақлайди. Ҳар бир аёлнинг маъбуда ҳомийси Юнона деб ишонишар эди. Аммо эркак ва аёл худоларнинг ҳаммаси еру кўк подшоси юпитер ва унинг хотини Юнон Монетага тобе экан. Римликлар пойтахтнинг каптолий тепалигини чўққисида Юнона Монета шарафига бағишлаб ажойиб ибодатхона қўришган. Улар пулларни фақат мана шу ибодатхонада зарб этишган ва ҳақда махсус конун қабул қилишган.

Шундан кейин Римда ва бошқа мамлакатларларда метал пулларни *монета* яъни танга деб аташадиган бўлган.

Дастлабки танга кичкинагина оддий метал қуйилмасидан иборат бўлиб қўпол, ноаниқ шаклда бўлган. Кейинга уларга аниқ шакл бериб, устига чизик тортиб нуқталар қўйиб, расм соладиган, хат битадиган ёнига кунгиратор нақш чекадиган бўлганлар. Бундай тангаларни камайганини бир қарашда пойқаш мумкин эди.

Серви Тулли даврида зарб қилинган ассни қимдаги энг қадимий танга ҳисобланади.

Римликлар кумуш тангани эр.ав. 269 йилдан бошлаб, олтин тангаларни эса эллик йил кейин зарб қила бошлаганлар. Асосий пул бирлиги динор ҳисобланган.

Эрамизнинг IV асрида солидлар пайдо бўлган бир қадоқ олтиндан 96 дона танга ясаганлар. Бошқа кўп мамлакатлардаги пул бирлигини номи масалан: Италиян солоди Француз суси, инглиз ва немис шилленги мана шу солиддан келиб чиққан.

Бошқа пул бирликларнинг номи ҳам шунга ўхшаб пайдо бўлган. Франция шахри тангаси-флорин: норман князининг тангаларига лотинча қилиб ёзилган “Сит тиби, Христе датус квем ту ипсе речес дукатус”-яни “Эй хукмдор Исо сен йўлга солган одамларгина сенга содик” деган иборадан иборат. *Дукат* “цекка” (*Зарбхонада*)-Венеция цехини: немисга Гольден (олтин) сўзидан-гульден, Италиянча “гросс” (йўғон) сўзидан чехларнинг гроши, украинларнинг грошиси келиб чиққан.

Литваликларнинг кумуш пуллари XIV асрда Украинада ҳам муомилада бўлган Металнинг қаттиклиги ва рангига қараб сифатини аниқлаш учун тангани бир четини тишлаб кўрган. Тишланаверган тангаларга бир чети кемтик бўлиб қолган.

Бу кемтик литвачасига қарб дейилади. Ана шу пайтдан бошлаб бу тангаларни Украинлар қарбованец деб атай бошлаганлар. Фарбий европанинг “*талер*” сўзидан “*доллор*” келиб чиққан.

Тангалар ўз навбатида буларга сира ўхшамайдиган нарсаларга ном бўлиб қолган.

Масалан: “газета” сўзи венецияликларнинг кичкинагина тангачаси “газетте” сўзидан олинган, дастлабки газеталар ана шу тангачага сотилар экан.

Саррофлар дастлаб Шарқда, кейин Грецияда X асрдан эса европада пайдо бўлган.

Саррофликка ўз ишини ҳалол олиб бориш ҳақида қасамёд этганидан кейингина изн берилган. Қасамёд қаллоблик қилишга ҳалақит берган.

Муомилада олти тангалар чор Россияси ва бошқа мамлакатларда ҳар бир киши давлат зарбхоналарига олтин топшириб, ўрнига тангалар олиши мумкин эди. Перербергдаги Зарбхонада бир пуд олтиндан танга ясаб бериш ҳақида 42 сўмдан сал ортиқроқ олишар эди. Иван Грозный вориси дарида танга зарб қилиш фақат подшонинг махсус ҳукуқи бўлиб қолди. Шунгача ҳар бир князь ўз ўзига пул зарб қилиб олаверар эди.

Буюк Карл императориясида тангалар 95 жойда зарб қилинган. Танганинг оғирлиги метал пробаси, чиқарилган пулнинг миқдорини ўз ҳолига белгилаган. Бир йилда бир марта ярмарка вақтида танга зарб қиладиган князликлар ҳам бўлган Ярмарка ёпилиши билан пул зарб қилиш тўхтатилган.

Давлат зарбхоналари барпо этилгунга қадар тага зарб қилиш оддий хунар бўлган, сайёр танга зарб қилувчилар бир князликдан иккинчисига ўз асбоб ускуналари билан кўчиб юрилган, керакли штемлел, метални тайёрлаб, буюртмаси князга пул зарб қилиби беришган.

Сайёр пул зарб қилувчилар Қадимий Римда ҳам бўлишган. Улар саркардаларни ҳарбий юришларда кузатиб беришган, керак бўлганда армия эҳтиёжи учун танга зарб қилиб беришган. Греция ва Римда қадимий зарбхоналар ибодатхоналарга жойлашган. Франция қироли Карл Кал танга чиқариш ўз имтиёзи бўлиб қолишини давлатда ундан бошқа ҳеч қим зарб қилмаслигини истаган.

XVII асрда Россияда зарб хоналарни катта хазина Махкамаси идора қилади. Махкама тасдиқлаган дворян бевосита уни бошқариш эди. Дворяннинг ҳужжатларини ёзадиган сақлайдиган ёрдамчи дояк бўлган. Савдогарлардан сайлаб қўйилган шахс бошлиқ пул ишлаб чиқариш устидан кузатиб борган. Унга ёрдам бериш учун бир неча целовальниклар (мансабдор шахслар) ажратилади. Ишлов берилган метал ва тайёр тангалар ана шу целовальниклар қўлидан ўтган.

Ишчи “пул усталари” раҳбарлик қилишар эди. Пётр даврида уларни немисчасига “мюцнейстерлар” деб аташган. Металнинг софлигини, қотишма тайёрлаш тўғрилигини штемпеллар ва зарб қилишнинг сифатини шулар текширишган.

XVIII аср штемпеллари сақланиб қолган улар оғир ва содда ишланган.

Пётр даврида пул ишлари Москва зарб хонасида жамланган. Бу зарбхона Қитай город деб аталган районда эди. Шунинг учун зарбхона ҳам хитойгород деб аталган. Бундан бир оз кейин Москвада подшонинг 1696 йилги фаромнига мувофиқ “пул ҳазинаси қилиш учун” яна битта зарбхона пайдо бўлган.

Москвада бошқа зарбхоналар ҳам бўлган 1711 йил, 11 июлда сепат “кумуш пуллар” фақат хитой городдаги пул саройида, мис пуллар эса зарбхонада чиқарилсин деган ҳукм чиқарган.

Пётр даврида пулар қайси зарбхонадан чиққан бўлса ўша зарбхонанинг белгиси М-Москва, Б К-Большея Казна Н.Д.-Набережный двор, М Д-Московский двор қўйилган.

1719 йил 15 мартда Пётр I Москвадаги пул зарбхоналари барча асбоб ускуналари ва усталари ҳамда хизматчилари билан келгуси 720 йилда сўзсиз Санк-Петербургда қўчирилсин деб фармон берган.

1721 йил 28 февралдаги фармонига мувофиқ “олтин тангалари” зарб қилиш ва бу ишини бошқаришни намунали йўлга қўйишни таъсис этди.

Танга зарб қилишда штемпелнинг ихтиро қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Ҳам сифат жиҳатидан ҳам миқдор жиҳатидан.

Техника содда бўлишига қарамай қадимий греклар ва Римликларнинг тангалари юқори сифатли бўлиб чиққан. Улар бошқа тангалардан аниқ равшанлиги ва тасвирларнинг бежиримлиги билан ажралиб тўради, Гровгорачилар ва зарб қилувчи усталарнинг санъати ўша пайтдаги асбобларнинг такомиллашмаган жойини қоплаб кетади.

Ўрта асрларга келиб танга зарб қилиш санъати сусайиб кетган, бу давр тангалари ёмон пала-партиш ясалган. Италияда уйғониш даврига келиб пул зарб қилиш яхшиланган. Асбоб ускуналарни яшаш билан истеъдодли кишилар шуғулланган.

Инженер ва Кассом Леонардо до Винчининг ўзи думалоқ тангаларни тўғри шаклда қирқадиган усулни қидириб топди.

Машҳур ўймақор ва заргар Бенвенуто Челини зарб қилишда бўрама гресдан фойдаланишни таклиф этди.

Париж зарбхонасида тез орада биринчи бўлиб зарб қилувчи машина пайдо бўлди.

Ўтган аср бошларида рус механиги Неведомский пул зарб қиладиган ажойиб машина кашф этди. Бу машина мўраккаб ригачлар системаси ёрдамида ишларди.

Ишнинг сифати аъло даражада эди. Унинг кашфиёти шу қадар мукаммал бўлганки дунёнинг кўпчилик зарбхоналарида айна пайтга қадар ишлатилади.

Танга зарб қилиш пайтида олтин кўплаб нобуд бўлган.

Ўтган асрнинг XIX аср 20 йилларида АҚШ да зарбхона яқинидаги эски ибодатхона биноси томини шаҳарликлардан бири, сотишларини илтимос қилади. Ибодатхона жамоаси ҳеч шубхаланмай томни 3000 долларга сотган, Ишбилармон хиридор тунукаларни эритиб 8 кг га яқин олтин олган. Кейинчалик маълум бўлишига зарбхона мўрисидан трубасидан учиб чиққан кўзга кўринмас олтин зарралар ибодатхон томига кўнаверган.

Кейинчалик тангалар мустаҳкамроқ метал олтин ва мис, кумуш билан никел қотишмасидан ишланадиган бўлди. Соф мисдан, миснинг никел билан, қалай ёки рух билан қотишмасидан қилинган тангалар ҳам пайдо бўлди.

Тангалар гардиш думалоқ шаклини олган лекин ҳамма ерда ҳам бундай эмас. Бирма, Исроил ва бошқа бир қанча мамлакатларда разеткага ўхшаш тангалар чақаришган. Бундай танганинг шакли эгри бугридир. Ироқнинг 1959 йили чиқарилган 1 филслик тангаси қаламнинг ёғочига ўхшаб кўп кирралидир.

Ҳиндистоннинг 1936 йилгача чиқарилган 2 анналик тангалари қизик У гардиш аммо ундаги тўғарак чуқўрчаси шу қадар кенгки тангани япалоқ Ўзукка ўхшатиб юборади.

Тангаларни сийқаланишдан сақлаш учун унга бўртиқ хошиялар ишланади. Бу тангалардаги тасвир ва хатларни сақлайди. Тангалардаги аниқ ва нозик тасвирлар уларни чиройли қилиши билан бирга тангани қалбақилшатиришни ҳам қийинлаштиради.

Тангани хошиясига берилган кертиклар ҳам ана шу мақсадга хизмат қилади. Бир вақтлар кертиклар ўрнига аррачалар қилинган. Баъзи давлатларда хошия устига ҳат ёзилган.

Биринчи тангаларга хат ёзилмаган эди. Уларни ўлик тангалар деб аташган.

Пётр рус тангаларига лотин ёзув туширишини рад этган.

Тангани тезроқ чиқаришни ўргатганларга эмас балки Россия давлатида уни қандай қилиб сақлаб қолиш усулида кўрсатган одамга раҳмат дейман деб жавоб берган. Пётр эски тангалар юзасини одатда хоқимнинг суръати илоҳ ёки муқаддас ҳайвоннинг тасвири хоқимиятнинг символик белгиси ёзув эгаллайди.

Аммо гардишнинг четидан бирон ерида кичкина ғалати суръат, балиқ шакли, номсиз гул ва ҳ.к. турли чизиқлар борлигини кўрамиз. Бу танганининг намунасини ижод қилган уйган зарб қилган ижодкорнинг белгиси.

Псковнинг XV асрдаги тангаларда қуйидагича ёзувни ўқиш мумкин. “Псковлик замонинг пули” Пул зарб қилувчи Замониннинг номи йирик харфлар билан ёзилган

Иван III пулларида лотин харфида ижодқорнинг номи “Аристотелес” деб ёзиб ёзилган.

Пул зарб қилиш давлат ихтиёрига ўтиш билан зарбхоналарни махфий тутадиган бўлишган. У ерга жуда оз одам оладиган бўлишган. Қаттиқ талаб қўйилган.

Қадимий грек зарбхоналарида фақат греклар ишлай олиши мумкин эди. Қадимий Римда зарбхона устаси касби отадан болага мерос қолар эди.

1740 йили сенат Санкт Петербург зарбхонасига хизматчиларни паспорт ва кафолат билан қабул қилинсин акс ҳолда бу сиз қабул этиш хавфли, ўғирлик бўлиши мумкин деб фармойиш берган. Хатто танга зарб этувчиларни уйларига юбормай қўйган кунлари ҳам бўлган. Натижада қадимги даврларданоқ зарбхоналарда исёнлар бўлиб турган. Аврепион даврида Рим танга зарб қилувчиларини қўзғолони жангга айланиб кетган.

Лондон зарбхонасига узоқ вақт буюк олим физик Исаак Ньютон директорилик қилган.

Оддийгина темир парчасида ёрқин бир тарихни кўриш мумкин. Масалан: ҳайвонлар, ўсимликлар яна мамлакатнинг усимилик ва ҳайвонот олами ҳақида маълумот беради. Радос ороли ўз тангаларида отиргулни зарб қилганлар ёки Рим тангасида Рим ва Ромул бўри тасвири ҳамда рим тасвирланган.

Тангаларда сиёсий қарашлар одамларнинг бир-бирига муносабатлари ҳам ҳиқоя қилинади.

Франция қироли Людовик XII нинг тангаларида шу акс эттирилган. У папа Юлий I нафрат билан қараганлиги учун тангаларга “Вавилон номини йўқ қиламиз” деган сўзларини ўйиб ёзиш буюрилган. Бунда ва вилон ҳақида гапирилганда папа кўзда тутилган.

Черковларнинг мудҳиш ишлари тангаларда қолган. Мана шундайлардан бири Ян-Гуснинг қатли муносабати билан чиқарилган тангадир. Ватикан душман устидан қилишган ғалаба шарафига махсус танга чиқаришни буюрган.

1572 йил 24 августда Варфолемей кечаси бўлиб ўтган, черков бу воқнани ҳам танга чиқариш билан нишонлаган. Унинг бир томонидан қирғин илҳомчиси папа Григорий XIII, 2 томонида қилич ва бут кўтарган фаришталар суйилган мўрдалар уюми олдида тургани тасвирланган.

1556 йили Нидерландия испан қироли Филип ҳукмронлиги остига тушиб қолади лекин халқ буйсунмайди. Натижада қўзғалончилар бўлажак ғалаба мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида қўзғалончилар ўз тангасини чиқаради. Картондан ишлайди.

Хатто турли даврдаги модаларни ҳам тангалардан билиш мумкин. Римнинг баъзи тангаларида маликанинг расми зарб этилган бундай тангалардаги тузилган “портретлар галерияси” хотин қизлар причёскасини ўрганишга хизмат қилади.

Пётр I тангаларида қандайдир дўппайган бўртмаганлар бор, танга қанча катта бўлса бўртмаганлар ҳам шунча катта бўлган. Бу безак эмас ўқишни билмаганлар шу бўртмаганларга қараб пулни қиймани билишган.

Рим республикасида махсус амалдорлар танга зарб этиш устидан назорат қилди турганлар ҳар бир амалдор тангага ўз белгисини қўйган. Бундай амалдорлардан бирининг исми *Крассинед*-“йўғоноёк” бўлган.

Инсоният тарихи тараққиёти улкан, паёндоз йўллари босиб ўтди, тараққиётни эволюцион йўли, инсониятни цивилизация сари етаклади.

Антик тараққиётни бошланиши санъат ва маданиятнинг ҳамма соҳаларига таъсир кўрсатиб ўзининг ривожланиши йўлида юқорида етган бўлса, бу даврининг тарих фанини алоҳида бўлими ҳисобланча нумизматика соҳасида ҳам диққат лойиқ ишлар қилинган. Металдан ишланган пул танга чақаларнинг пайдо бўлиши инсоният тарихидаги муҳим воқеалардан биридир. Маълумки жамият ижтимоий иқтисодий ривожланишининг ғоят юксак даражасига эришгандагина танга-чақалар кашф этилиши мумкин. Одамлар энди пул тариқасида чорва молларни ишлатмай қўйсаларда, буюмлар нархини илгариги одатга кириб қолган чорва мол нархига чакканлар. Метал пуллар қирқиб тортила бошлаганидан кейин, уларни оҳирлигини кўрсатиб берувчи белги сола бошлаганлар. Белги солинган пулни пайдо бўлиши ҳақида шундай Афсоналар сақланган. Римликларни кўпдан кўп худолари орасида, ихтироларни бошқарадиган худолар ҳам бор экан. Унинг иккита юзи бўлиб оти Янус экан. Дастлаб танга пулни ўша янус ихтиро қилган эмиш. Шунинг эски Рим ва Италия пулларининг бир томонида икки юзли Янус суръати, иккинчи томонида Янус тушиб қолган кема суръати зарб қилинган.

Танга пулларнинг дастлаб қаерда пайдо бўлганлигини аниқ айтиш қийин. Аммо танга пулнинг номи “Монета” Элликларда тузилган.

Қадимги Римликлар худоларни ҳаммаси ер ва осмон подшоси Юпитер ва унинг хотини Юнон монетага буйсунади деб билганлар. Монета-мўраббия дегани бўлади. Римлилар маъбуда монетани бениҳоя ҳурмат жойига ибодатхона солганлар. Улар урушларда ғолиб бўлганларидан кейин ўз маъбудаларига атаб катта қурбонликлар қилишган ҳатто пулларини фақат Юнон Монета ибодатхоналарида зарб қилишга қарор қилганлар. Ана шундан буён танга пуллар монета деб аталадиган бўлди.

Дастлаб қадимги дунёда танга пуллар фақат соф олтин ва кумушдан зарб қилинган. Аммо бу металар соф ҳамда жуда мўрт бўлганлигидан, ундан зарб қилинган пуллар тез ейилиб сийқаланиб кетган. Шундан кейин пулларни қотишма ёки кумушга бошқа металлар. Масалан: мис ёки қалай, қотиштирганлар.

Ҳар бир мамлакатнинг ҳукмдори бошқаларниқидан фарқ қиладиган танга пуллар зарб қилиб чиқришга ўринганлар. Нумизматика фанининг асосий тушунчаларидан бири бўлган танга пул хиллари ана шу тариқа пайдо бўлган. Танга пулларни одатда бетини ўраб турган доираси бўлади. Бу доирада ёзув ёки суръат бўлади. Нумизматлар ёзувни танга пулнинг Легендаси деб атайди.

Суръатларга келсак одатда подшолар худолар суръати зарб қилинади ва бу суръатлар давлатнинг ёки подшонинг муҳрини акс эттиради.

Қадимги Грецияда танга пулларга кўпроқ худолар, маъбудалар ва муқаддас ҳайвонларнинг суръатларини зарб қилганлар. Масалан Афина шаҳрининг танга пулларида маъбуда африка, суръати, Олимпия тангаларида Зевс суръати зарб қилинган.

Греklar улкан жаҳон импераясига асос солиши натижасида Ўрта Осиё ҳам, унинг таркибига қиритилди. Натижада умумий олди сотди савдосида пул жорий этилди. Эрамиздан аввалги 293-280 йиллар мобайнида Бактрия давлатининг шарқий вилоятлари ноити Саловканинг ўғли Антиох биринчи марта пул чиқаришга асос солди. Греk маданиятининг йирик вакиллари бўлиши Саловқидлар танга пулларнинг греk намунаси бўйича забт этидилар хусусан греk тилидаги ёзувлар ва подшоҳнинг акси туширилган тангалар чиқара бошладилар. Бу чиқарилган пулларнинг номлари ҳам турлича эди. Жумладан. Тилла, олтиндан қилинган пуллар стотер, кумуш пуллар-тетрадрахма, драхма, ярим жрахма деб аталган.

Хатто пулларни охирилиги греk қлчов бирлиги бўйича яъни тетрадрахмалар 16 гр. Драхмалар 4 грни ташкил этган. Кундалик савдода фойдаланиш учун мулжалланган мис тангалар ҳам чиқарилган.

Грек-Бактрия подшолиги пуллари кўпчилик ҳолларда Селевка анъаналарини давом эттирган. Танга юза томонида подшони расми орқа тоомнида эса греk худоларидан (Апполлон, Артемида, Афина, Геакл, Зевс, Посейдон ва бошқалар) бирининг расми ифодаланган. Аммо маҳаллий таъсир ҳам пул зарб қилиш ишларида сезиларли бўлган. Жумладан греk худоларининг баъзи бир хусусиятлари Шарқ худоларининг баъзи жиҳатларига ўхшаш ҳолда акс этирилган.

Грек-Бактерия тангалари медал яшаш санъатининг гўзал намуналари ҳисобланади. Қичикина юмалоқ доирага туширилган подшоҳларнинг расми бизнинг давримизгача етиб келган ўша ҳукмдорларнинг яккаю ягона асл расми ҳисобланади. Бу расмлар тарихий шахсларнинг қўлёзма манбаларида ифода этилмаган қиёфалари ва ҳис ҳаяжонларини акс эттиради.

Ўрта Осиёда зарб этилган Селевка тангалари жуда оз миқдорда топилган бўлса, Греk-бактрия тангалари эса аксинча ана шу умумий миқдорнинг кўп қисмини ташкил этади. Греk Бактрия кумуш тангалари хазинаси (100 донага яқин) Қашқадарё водийсининг Қитоб шаҳри атрофидан топилган.

Ўзбекистон терриориясида XIX аср охири XX аср бошларида қоллекционерлардан сотиб олинган Аҳмонийларнинг қатор дарик –(олтин тангалари) ва сикллари-(кумуш тангалари) сотиб олиниши Аҳмонийлар даврига мансуб тилла ва кумуш пулларни Суғд ва Бактрияга кириб келганлигидан далолат беради.

Геродотни ёзиб қолдирган маълумотларга кўра Суғд, Хоразм, Бактрия, аҳмонийларга талант-яъни пул бирлигида ўлпон тўлаганлар.

## МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Янус
2. Юнон монета
3. Легенда

4. Антиох
5. Тетрадрахма
6. Драхма
7. Дирик
8. Статер
9. Антик

## **МАВЗУ: Қадимги давр Ўрта Осиё тангалари, Юнон Бақтрия, Тетрадрахма**

### **РЕЖА:**

1. Грек драхмаларини муомлада бўлиши.
2. Хоразмда дастлаб зарб қилинган тангалар

### **АДАБИЁТЛАР**

1. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, Мулоқот 5 сон 1998 й
2. И.Е.Аминжонова Қадимий ёдгорликлар қиссаси. Тошкент 1968 й
3. В.Б.Қобрин Вспомогательные исторические дисциплины Москва 1984 г
4. Фан ва турмуш Б.Когнев. т.ф.д. Ўзбекистон пулари 5-6 сон 1995 й

Металдан ишланган пул танга чақаларнинг пайдо бўлиши инсоният тарихидаги муҳим воқеалардан бири бўлди.

Маълумки жамият иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг юксак даражасига эришгандагина танга чақалар кашф этилиши мумкин. Дастлабки танга чақаларни пайдо бўлиши миллоддан аввалги XII асрда Кичик Осиёда пайдо бўлади. Танга зарб этиш Ўрта денгиз бўйи мамлакатларига тез тарқалди. Пулни пайдо бўлиши билан, савдо сотиқ ривожланиб Узоқ яқин мамлакатлар ўртасида карвонлар муттасил қатнай бошлаган. Шу тариқа тараққиёт учун хизмат қила бошлаган.

Йирик салтанатнинг қарор топиши билан ҳар бир мамлакат кўпроқ бойлик орттириш иштиёкида бўлди. Савдо сотиқ ишларини ривожланиши, карвонлар қатнови, уруш қилмай туруб бойликларни кўлга қиритиш мумкинлигини кўрсатди. Натижада ўзга юртдан келган савдогарлардан солиқ олиш одат тусига қирди, бунинг учун қулайи тангаларни пайдо бўлиши эди. Юнон шаҳарлари танга зарб қилиш тарихида муайян ўрин тутди. Ўрта Осиё ва Яқин шарқдаги ноёб қазилма бойликларни кўлга қиритган. Искандар Зулкарнай нодир мамаъдалардан ўз юртларида танга зарб қилдирдилар ва бу пуллар Ўрта денгиз қирғоғидаги борча мамлакатларга муомилага қиритилган. Рим давлатини кучайиши билан миллоддан аввалги III асрдан бошлаб бронза ўрнига олтин тангалар зарб қилина бошланган. Узоқ йиллар давомида муомилада бўлган.

Миллоддан аввалги VI асрда Эрон ва Ўта Осиёни катта қисмини ўз ичига олган. Аҳмонийлар империяси таркибига тарқалди.

Миллоддан аввалги VI асрда А.Македонский Аҳмонийлар имперасини барбод этди, унинг вафотидан кейин, шарқий ерлар Саловкийларга ўтди. Аҳмонийлар ҳамда А.Македонский тангалари Ўрта Осиёга келди лекин

айрим ноёб нусхаларигина эди. Саловкани ўғли антиок давридан кумуш тангалардан ташқари, мис чақаларни кенг кўламда кириб келиши кузатилади.

Милоддан аввалги III асрда Ўрта Осиёда пул муомиласи бошланади. Шу асрнинг охирларида ўрта Осиёни ўз тангалари пайдо бўлади. Антиохни кумуш тангачаларига ўхшатиб зарб этилди.

Тангани олд томонидан чамбарга олинган подшоҳ Бюсти, орқа томонида юганланган шоҳли от билан ва ҳукмдор номи битилган (“подшоҳ Антиох”) юнон ёзуви кўзга ташланади. Антиоз асл тангаларидан фарқи шуки, Ўрта Осиё тангаларидаги тасвирларни сифати паст, бўлиб ёзуви бўзиб берилган. Самарқандда зарб этилган.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Салавқийлар ҳукмдорлигини шарқий ҳудудларида Грек-Бактрия подшолиги юзага келади. Грек-Бактерия тангалари юқори дид билан ишланган бўлиб ҳар бир тангада доира ичида подшоҳни тасвири унинг учқи моҳиятини очиб берадиган тарзда заргарона санъат билан бажарилган. Бу давлат тангалари Сўрхондарё вилоятида кўп учрайди. Бухоро воҳасида йирик кумуш тангаларни 50 нусхадан иборат, хазина топилган.

Грек Бактрия ҳукмдорлари асосан кумушдан базан олтин ва мисдан айрим ҳолларда мис никел қотишмасидан зарб қилинган. Бу тангаларни машҳурлиги шунга олиб келдики Ўрта Осиёни кўпгина ҳудудларида жанубий Амударё бўйи вилоятларида Бухоро ва Хоразм воҳаларида шу тангаларга ўхшатиб тангалар чиқарилди.

Милоднинг I-III асрларида Ўзбекистонни жануби, Афғонистон ҳолида шимолий Ғарб Ҳиндистонни ўз ичига олувчи кушон империяси тарқиб топган. Зарб қилинган илк кушон тангаларида грек-бактерия таъсири яққол сезилади. Лекин кейинроқ, кушонни ўзига хос алоҳида тангалари пайдо бўлади. Бу даврдаги тангалари пайдо бўлади. Бу даврдаги тангаларда будда тасвирини ҳам кўриш мумкин.

Кушон тангаларини аксарияти олтиндан зарб қилинган. Бундан ташқари мисчақалар ҳам чиқарилган. Масалан: Сўрхандарё вилояти ҳудудида шаҳарларда эмас балки кичикроқ қишлоқларда ҳам кўп учрайди.

Фарғона водийсида Хитой тангалари тез-тез учрайди. Бошқа вилоятларда эса Рим тангалари кўзга ташланади (ўратепада шундай тангалар хазинаси топилган).

Илк ўрта асрларда (V-VIII асрлар ) жаҳон мамлакатлари билан кенг кўламдаги савдо ва маданий алоқалар янада фаоллашди. Хитой билан алоқаларни янада кучайиши натижасида Ўрта Осиёни айрим вилоятларида Хитой намунасидаги тангалар зарб этила бошланди. Кўп асрлар мобайнида Хитойда мис (ёки бронза) дан ишланган ўртасида квадрат тарзидаги уйиқли тангалар ягона пул хизматини ўтаган улар зарб этилмай балки қуйилган.

Шундай Хитой тангалари тақлотидаги (аммо Хитой исроғлифиларсиз) ўртаси қийқ қуйма тангалар Самарқанд сўғдида, Бухоро воҳасида Фарғонада, Етти сувда ва Амударё бўйи вилоятларида чиқарилган.

Сосонийлар эронини кумуш тангалари Туркистонга кўплаб келтирилган. Уларни олди томонига шаҳоншоҳ тасвири, орқа томонига эса икки соқчи ўртасида ўтти меҳроб тасвирланган. (Зардуштийлик) Ана шундай дирҳамларга тақлитидан ҳукмдорлари *Бухор Худотлар* номида юритилган.

Амударё бўйи вилоятлари ҳамда Бухоро воҳасида кумуш тангалар зарб қилинган. Шу боисдан Бухоро тангалари *бухорхудот* тангалари номини олган. Туркистонга Византия тангалари ҳам кириб келиб, Чанониён, Суғд, Чоғ, Фарғонада танга чиқаришга ўз таъсирини ўтказди.

Бу таъсир жуфт тасвирларнинг пайдо бўлишида ўз аксини топади.

Суғд, Чоғ ва Хўжанд оралиғида жойлашган. Уструшон тангалари ҳам диққатга сазовар. Уларнинг айримларида Хиндистон билан алоқаларга шама қилувчи фил тасвири келтирилган.

Бундан ташқари маҳаллий танга нусхалари ҳам бўлган, бу борада энг мутахаассиби Хоразм эди, “Хоразм Човандози” тасвири, милоднинг I асридан то VIII асргача бўлган тангалардан жой олган.

Умуман илк ўрта аср тангалари нусхалари хилма-хиллиги билан ажралиб тўради. Ўрта Осиё VI асрда сариқ денгиздан Қора денгизгача қадар чўзилган улкан Тўрк хоқонлиги таркибига қирсада Туркистон ерларида амалда хукмронлигини ўнлаб ўрта ва майда мулклар хокимлари ҳар бир ўз тангасини чиқаришга интилан. Натижада бу даврга келиб барча Туркистон вилоятлари нумизматика сахнага чиқди.

Чоғда танга зарб этиш VI асрдан олдинроқ бошланган илк ўрта асрларда нусхаларни хилма-хиллигини ажратиб турувчи танга зарб этадиган бир қанча марказлар таркиб топди.

Фарғонада илк бор ўз тангаси VI асрда пайдо бўлган. VIII асрда улар бир қанча ерларда чиқарилган. Уструшонда танга зарб этиш VII асрда вужудга келган. Кешда ўз пули қачондан зарб қилина бошлаганлиги аниқланган эмас бироқ VII, ёки VIII асрда ўз тангаси бўлганлиги аниқ Қўшни Нашхабда танга зарб этиш IV асрдан бошланиб VIII асрда ҳам давом этган.

Гарчи бу вақтга келиб тангалар ҳамма ерда чиқарилган бўлсада Туркистонни барча вилоятлари иқтисодий жиҳатдан бир хил ривожланган эмас. Самарқанд суғди етакчилик қилганлар бу ерда мис тангалар кўп чиқарилар эди.

## **МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР АТАМАСИДА**

1. Аҳмонийлар империяси
2. Салавка
3. Вама кадфиз
4. Сеёвушлар тамғаси
5. Зардуштийлик

## **РЕЖА:**

1. Кушон ва Хоразм тангалари.
2. Грек бактрия тангалари
3. Грек намунасидаги тангаларнинг маҳаллий тангашуносликдаги аҳамияти.

Эрамизнинг III асрларида Хоразмда маҳаллий шохларнинг тангалари зарб қилиниши ва кушон тангаларини сиқиб чиқариши Хоразмни яна

илгаридай мустақилликка эришганини кўрсатади. Кушон импераясини сўнги даврларига алоқадор мудофа иншоотларидан бири текширилганда ундан, эрамизнинг II асрига оид бўлган бошига бургутсимон темир қалпоқ қийган шохнинг расми туширилган Хоразм мис тангаларидан 2 таси топилган, бу ҳолат шу жойда тангалар зарб қилинганлиги, маҳаллий сулола ҳокимияти ўрнатилганлигидан далолат беради.

Хоразм территориясида Кадфиз II, Канишка Хувашка, Васудева номли подшоларнинг исмлари зарб қилинган 60 га яқин тангалар топилган. Кўп тангаларда илгариги маҳаллий сулола сиёвушларга оид белги тамғалар мавжуд. Бу эса Кушон даврида ҳам Хоразм ўзининг мустақиллигини сақлаб қилишга интилиб келаганлигини кўрсатади.

Топилган ёдгорликлар ичида хўжаликка доир бўлган Хоразмда 1 марта учраган ўроқ ва темир совут тангалари муҳим ўрин тутди.

Хоразм шохлар 305 йили шаҳар марказини катта қалъасига кўчирган. Берунийнинг ёзишига бу дараён Хоразм тахтига янги африғийлар сулоласи кўтарилиши билан боғлиқ.

Янги сулолага асос солган Африғийнинг расми Хоразм тангаларида яхши сақланиб қолган. Унинг бошида қадимги шарқ подошолари ва рим папалари суърати бор эди. Бу махсус қалпоқ ярим доира шаклида бўлиб, елкани беркитиб турган Манглайида ярим ой белгиси бор. Танганинг орқа томонида отлиқ кишини расми, отнинг оёғи остида эса қадимги Хоразм алифбосида, “Шоҳ Африғ” деб ёзилган.

Эрамизнинг III асрларида Хоразмда маҳаллий шохларнинг тангалари зарб қилиниши ва кушон тангаларини сиқиб чиқариши Хоразмни яна илгаридай мустақилликка эришганини кўрсатади. Кушон импераясини сўнги даврларига алоқадор мудофа иншоотларидан бири текширилганда ундан, эрамизнинг II асрига оид бўлган бошига бургутсимон темир қалпоқ қийган шохнинг расми туширилган Хоразм мис тангаларидан 2 таси топилган, бу ҳолат шу жойда тангалар зарб қилинганлиги, маҳаллий сулола ҳокимияти ўрнатилганлигидан далолат беради.

Хоразм территориясида Кадфиз II, Канишка Хувашка, Васудева номли подшоларнинг исмлари зарб қилинган 60 га яқин тангалар топилган. Кўп тангаларда илгариги маҳаллий сулола сиёвушларга оид белги тамғалар мавжуд. Бу эса Кушон даврида ҳам Хоразм ўзининг мустақиллигини сақлаб қилишга интилиб келаганлигини кўрсатади.

Топилган ёдгорликлар ичида хўжаликка доир бўлган Хоразмда 1 марта учраган ўроқ ва темир совут тангалари муҳим ўрин тутди.

Хоразм шохлар 305 йили шаҳар марказини катта қалъасига кўчирган. Берунийнинг ёзишига бу дараён Хоразм тахтига янги африғийлар сулоласи кўтарилиши билан боғлиқ.

Янги сулолага асос солган Африғийнинг расми Хоразм тангаларида яхши сақланиб қолган. Унинг бошида қадимги шарқ подошолари ва рим папалари суърати бор эди. Бу махсус қалпоқ ярим доира шаклида бўлиб, елкани беркитиб турган Манглайида ярим ой белгиси бор. Танганинг орқа томонида отлиқ кишини расми, отнинг оёғи остида эса қадимги Хоразм алифбосида, “Шоҳ Африғ” деб ёзилган.

Бу даврга келиб жаҳон тараққиёти янада тараққий топди, чунки жаҳонни ривожланган минтақаларида, кулдорлик тузуми инқирозга юз тутиб, феодализм даври бошланди. Натижада жаҳон мамлакатлари билна кенг кўламдаги савдо ва маданий алоқалар янада фаоллашди. Хитой билан алоқаларни кучайиши натижасида Ўрта Осиёнинг айрим вилоятларида Хитой намунасидаги тангалар зарб этила бошланди. Кўп асрлар мобайнида Хитойда мис (ёки бронзадан) ишланган ўртасида квадрат тарзидаги ўйинли тангалар ягона пул хизматини ўтаган улар зарб этилмай балки куйилган. Шундай Хитой тангалари таклотидаги (хитой иеноглифларсиз) ўртаси уйик куйма тангалар Самарқанд Сўғдида, Бухоро воҳасида, Фарғонада, Еттисувда ва Амударё бўйи вилоятларида чиқарилган.

Бундан ташқари Туркистонга Византия тангалари ҳам кириб келиб, Чағониён. Сўғд, Чоч ва Фарғонада танга чиқаришга ўз таъсирини ўтказди. Бу таъсир хусусан жуфт тасвирларнинг пайдо бўлишида ўз аксини топади. Сўғд, Чоч ва хўжанд оралиғида жойлашган Уструшон тангалари ҳам диққатга сазовар. Уларнинг айримларида чамаси Ҳиндистон билан алоқаларга шама қилувчи фил тасвири келтирилган.

Умуман олганда илк ўрта асрлар танга нусхаларининг ниҳоятда хилма-хилги билан ажралиб тўради. Гарчи Ўрта Осиё VI асрда Сарик денгиздан Қора денгизга қадар чўзилган улкан тўрк хоқонлиги таркибига қирсада Туркистон ерларида амада ҳукмронликни ўнлаб ўрта ва майда мулкларнинг ҳокимлари амалга ошириб улардан деярли ҳар бири ўз тангасини чиқаришга интиланган. Шуниси диққатга сабзорки Туркистоннинг деярли барча вилоятлари иқтисодий ривожланишнинг шундай даражасига натижада ўз тангасини чиқариш зарурати туғилди. Натижада бу даврга келиб барча Туркистон вилоятлари нумизматика сахнаси чиқди.

Чочда танга зарб этиш IV асрдан олдироқ бошланган илк ўрта асрларда нусхаларнинг ниҳоятда хилма-хиллиги билан ажралиб бўрувчи танга зарб этадиган бир қанча марказлар тарқиб топди. Фарғонада илк бор ўз тангаси чамаси VI асрда пайдо бўлган VIII асрда эса бир қанча ерлара чиқарилган. Уструшонда танга зарб этиш VII асрда вужудга келди кешда қачон ўз пули зарб қилина бошлаганлиги аниқлангани йўқ. Ношхабда танга зарб этиш IV асрда ҳам давом этган.

Бу вақтга келиб тангалар ҳамма ерда чиқарилган бўлсада, Туркистоннинг барча вилоятлари иқтисодий жиҳатдан бир хил ривожланган эмас. Бу борада Самарқанд Сўғди етакчилик қилган, зеро бу ерда мистангалар жуда мўл чиқарила эди.

Умуман олганда бу даврда Ўрта Осиё кўплаб кичик ва майда эгаликларга парчаланиб кетган эди. Бу парчаланиш ҳар бир вилоятнинг ўз тангасини бўлишига олиб келди.

Масалан: Ношхабда (Қашқадарё воҳасининг қадимги шаҳри) III-V асрларда бир томонда подшо калласи, иккинчи томонда подшонинг шер билан курашини акс эттирган мис тангалар зарб қилинган.

Бухоро вилоятида Ўрта Осиёда кўплаб қилиб келган Соссоний кумуш тангаси таъсири роль ўйнайди.

Танганинг бир томонида ҳукмдорни калласи, иккинчи томонда кохинлар билан меҳроб олови тасвирланган IV-V асрларгача Сўғдда ёйчи тасвирланган

майда кумуш тангалар чиқарилган. Яқинда қадимий Самарқанд (Афросиёб) территориясида ана шундай тангалар хазинаси топилган.

VII асрнинг иккинчи чорагидан эътиборан Самарқанд подшолари тўрт бурчак шаклидаги тешикка эга бўлган. Сўғд ёзуви битилган мис тангаларни зарб қилганлар.

Мазкур тангаларда кичик ҳокимлар ўз унвон ва исмларини, шунингдек танга зарб этилган жойни кўрсатиб ўтганлар. Масалан: Панч (Панжикент) ёки Селлистон ва хоказо. Шуниси диққатга сазоварли Самарқанд ҳукмдорларининг зарб қилдирган мис тангалари ҳозирги кунда юзлаб, айрим ҳолларда катта хазиналар тарзида топилмоқда.

Бундай тангалар биринчи навбатда ички майда савдога хизмат қилган.

Бу тангалар бошқа вилоятлар Ношхаб, Чоч, Хоразм, Тохаристон ва Эронда ҳам топилган. Юқорида номлари келтирилган вилоятлар сиёсий жиҳатдан бир-бири билан ажралиб кетган бўлса ҳам уларнинг ўртасидаги савдо алоҳалари яхши йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

Самарқанд ҳокимларининг чиқарган тангасидан қўшни Уструшонлар (Жиззах ва Ўратепа районлари) вилоятида VI- VIII асрларда зарб қилинган тангалар тубдан фарқ қилган. Уларда тўрт бурчак шаклидаги тешиклар бўлмай балки ҳукмдорнинг расми ва сўғд ёзувида ҳукмдорнинг номи ва унвони ҳамда тамғаси ифодаланган.

Шу даврларда Чочда яъни VI- VII асрларда бир неча хилда кўплаб тангалар зарб қилинган. Уларда Сўғд ёзувлари, тамгалари, подшонинг боши ёки рафиқасининг расми ифодаланган эди. Танга пуллар хилининг кўплиги Чочда пул садосини жуда ҳам ривожланганлигини кўрсатади.

Яқинда Самарқанд музей коллекциясидан V-VI асрларга оид Фарғонанинг тангасини топишга муваффақ бўлинди. Қадимий ёзуви бўлган бу ёдгорлик ўша давр халқларининг тилини ўрганишда яққо ягона ёдгорлик ҳисобланади. Кейинчалик VII-VIII асрларда Фарғонада тўрт бурчак шаклида тешикка эга бўлган Сўғд ёзув туширилган тангалари чиқарилган.

Шу даврларда зарб қилинган танглар, Ўрта Осиё ҳақларини юксак маданиятга эга эканлигини биринчи навбатда товар пул муносабатларини гуллаб яшнаганлигидан далолат беради.

## **МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ИБОРАЛАР**

1. Бронза
2. Мис
3. Иероглиф
4. Чоч
5. Уструшона тангалари
6. Нашхаб
7. Коллекция
8. тўрт бурчакли тангалар

## **МАВЗУ: Араб халифалиги ва Сомонийлар даври тангалари**

## РЕЖА:

1. Халифаликни давстлабқи даврида муомлада бўлган тангалар.
2. Араб халифалиги томонидан зарб этилган тангалар.
3. Сомонийлар даври тангалари.

III асрдан бошланган араблар истилоси Туркистонни ҳам ўз домига тортди. Бу ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларига таъсир кўрсатиш билан бир қаторда тангасозлик соҳасида ҳам муҳим босқич бўлди. Араблар халифалиги барпо қилинган дастлабки йилларда Византия ва Сосонийлар даврида зарб қилинган тангалар содда муомиласида ишлатилган. Шундан сўнг халифалик ўша давр тангаларини чиқаришни давом эттирган. Лекин тангалардаги Византия императори ёки Сосонийлар ҳукмдорининг тасвири араб ёзуви VII асрнинг сўнгида Абдумалик Умавий пул ислоҳати ўтказиб, мусулмон тангаласини зарб қилишга асос солди. Шундан эътиборан тангаалр соф эпиграфик, яъни уларда фақат ёзувлар жойлаштириладиган бўлди. Бу даврда зарб этилган янги тангалар ҳар икки томонида ҳам тасвирларни йўқлиги билан олдинги тангалардан ажралиб турар эди. Аста секин ёзувлар бир тартибда ёзила бошланди. Танганинг олд томонига “ло илоҳа иллоллоҳ” орқа томонига эса “Муҳаммад оллоҳни расули” деган ёзувлар битилган. Айлана ёзув қуръон суъраларидан иборат.

Шуниси муҳимки танганинг олд томонида танганинг номи, зарбхона, номи хижрий ҳисоб бўйича танганинг зарб этилган йили келтирилган.

Халифаликда олтиндан, кумушдан мисдан тангалар зарб қилинган уларнинг номланиши металга боғлиқ эди. Олтин тангалар-динор, кумуш тангалар дирҳам, мис тангалар-фельс деб аталган.

Илк мусулмон тангалари исмсиз бўлган кейинроқ халифалар ва хоказоларнинг исмлари пайдо бўлади. Мусулмон тангаларидаги ёзувлар куфий усулида ёзилганлигидан VIII-XII асрлардаги тангалар кўпинча куфий тангалар деб юритилган.

Динор ва дирҳамларни фақат дастлабки вақтларда халифаликки зарб қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Мис тангани эса ворислар. Амирлар танга четига ўз номларини ёздириб зарб қилишлари мумкин эди. Олтин тангани ташқи содда учун зарб қилинган эди. Халифалик савдосида кумуш тангалар дирҳамлар ул муомиласини асосини ташкил этган. Улар халифалик ва унинг халқаро савдосини етарли даражада таъминлаганлар.

Мовароуннахрда араблар истилосидан кейинги дастлабки вақтларда умун халифа танглари билан бир қаторда маҳаллий эски тангалар ҳам муомилада бўлган ва араблар ўз номлари билан араб ёзувида шундай тангаларни зарб қилганлар. Аста секин бе ерларда ҳам умумхалифалик тангалари дирҳам, фельслар зарб қилина бошлаган VIII-IX асрларда Бухоро, Самарқанд, Шошда. Шундай тангалар зарб қилинган. Бундан ташқари вақти-вақти билан тангалар зарб қиладиган шаҳарлар ҳам бўлган. Масалан Муаскар аш-Шош (Шош қалъаси), ўша даврдаги Фарғона пойтахти Ахсикент шундай шаҳарлардан ҳисобланади.

Мовароунахр халифаликдан ажралиб чиққандан кейин Ҳирот вилоятидан келиб чиққан Тохир ит Хусайн (821-873) Хўросон ноиби этиб тайинланади. Тохирийлар сулоласига асос солади. У Боғдод халифалигига

тобе бўлиб ички сиёсатда мустақил эди. Тохирийларга тобе бўлган Мовароуннахр ноиби биринчи сомонийлар эди. Тохирийлар тахтдан тушгандан кейин Сомонийлар мустақилликка эришган.

Тохирийлар тангашунослик соҳасида дастлар дирҳам ва мис тангалар Абдулла ибн Тохир хукмронлигидан бошлаб олтин динарлар зарб қилганлар. 15 дан ортиқ зарбхоналар бўлиб вақти-вақти билан тангалар зарб қилинганлар. Мовароуннахрнинг Самарқанд, Бухоро, Шош, Мадинаи Хоразм зарбхонасида тангалар зарб қилинган. Умумий кўриниши хусни хат ёзувларни жойлашиши бўйича тохирийлар давлатида зарб қилинган тангалар умум халифалик тангаларидан фарқ қиларди.

Биринчи Сомонийлар фақат кумуш танга зарб қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Улар зарб қилган мис тангалар-фельслар ташқи кўриниши бўйича юмалоққа яқин хатлари хунук бўлган.

Сомонийлар хукмронлиг ўрнатилгандан кейин Исмоил ибн Аҳмад даврида кумуш тангалар кўплаб ишлаб чиқарилади.

Кейинчалик олтин тангалар пайдо бўла бошлайди. Олтин тангаларга нисбатан аъло сифатли кумушдан кўплаб зарб қилинган тангалар мамлакат ташқарига ҳам чиқиб кетган.

Сомонийлар томонидан зарб қилинган тангалардаги ёзувлар худди халифалик даврида зарб қилинган тангалардек эди.

Мис ёки кумуш тангаларнинг бир томонида бир ёки икки қатор аён аҳёнда уч қатор ёзувлар учрайди. Дирҳамларда фақат Сомонийлар ноитининг исми ёзилибгина қолмай. Алифаларни исмлари ҳам ёзилган.

Сомонийлар даврида зарб қилинган мис тангалар ташқи кўриниши билан ҳам диққатга сазовордир. Мист анга кўп тарқалган, кўп муомилада бўладиган бўлишига қарамай у дирҳам ва динарлар сингари пухта ишланган. Улардаги ёзувлар ҳам чиройли. Айрим мис тангалар, айниқса Бухорода зарб қилинган мис тангалар шунчалик чиройли ва пухта ишланганки кишиларни ҳайратга солган.

Ўша даврда 30 дан ортиқ зарбхоналар бўлса лекин улар вақти-вақти билан қисқа муддат ишлаб кейинчалик ёпилган.

Сомоний динарлари нисбатан кичик кўламда асосан Туркистондан ташқарида зарб қилинган, кўплаб Хўросон, айниқса Мовароуннахрда бухоро Самарқанд ва Шошда зарб этилди.

Мис тангалар деярли Мовароуннахрда Бухоро ва Самарқандда, икки хил қийматда-*адли ва пашиз* тарзида чиқарилди.

Сомонийлар давридаги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, тангашунослик соҳасида ҳам шу даврлардан бошлаб қалбақилаштириш масаласи. Бу даврда ҳам, тангаларни ҳар вақт қўл-бола ускуна штемпелда зарб этишавермаган, зарбхона ускунаси улар кўлига тушиб қолган. Бу ҳол танга чақаларни қалбақилаштиришасрлар давомида мумай даромат келтирган, шунинг учун улар ўлимдан ҳам қўрқмай, фаолиятини давом эттирилган. Бу эса танга чақаларни қадри юқори эканлигидан далолат беради.

## МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР.

1. Тохирийлар
2. Сомонийлар

3. Динор
4. Дирҳам
5. Фельс
6. Адли
7. пашиз
8. Штемпел

### **ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.**

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ “Мулоқот”// 5сон,1998 й
2. Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи Тошкент 2000й
3. Когнев Б. “Ўзбекистон пуллари” Фан ва турмуш 1995 йил 5-6 сон
4. Эрназарова Т. Когнев Б. Тангалар ўтмиш даракчилари. Тошкент 1977 й
5. Аюпова Ф Қадимий тангалар “Мозийдан садо”// 2000 й, 1-2 сон
6. Нумизматика Ўзбекистона, Тошкент 1990 год

### **МАВЗУ: Ўрта аср ва янги давр Европа, Америка тангалари**

#### **РЕЖА:**

1. Европа давлатларида тангалар зарб этилишини йўлга қўйилиши.
2. Ўрта аср Европа тангалари.
3. Янги даврда Европа ва Америкада зарб қилинган тангалар.

476 йилда Рим империяси инкирозга учраганидан сўнг, унинг территориясида яъни ғарбий европада кўплаб оловли давлатлари вужудга келган.

XI асрга келиб улар йирик давлатга бирлашиб Бюк карл даврида империяга асос солишган. Лекин территориялар ҳар хил бўлганлиги бош 843 йилда улар Верден тақсимотидан сўнг, империя император ва унинг невалари ўртасида тақсимланган.

Ғарбий франк қироллиги ҳозирги Франция ерлари Карл Лисийга теккан. Рейннинг шарқидаги ерлар (ҳозирги Германия) Людовик Немецга теккан. Шимолий денгиз ва Италиядаги ерлар катта невараси Лотарга насиб этган. Кейинчалик Лотор давлати Нидерландия, Белгия, Люксембург, Швеция ва Италия каби қиролликларга ажралган.

Германия ҳам 843 йилдан тақсимотдан сўнг 1000 йил давомида кўплаб қиролликларни ташкил этди.

936-973 йилларда Оттен I Германияни герман миллатининг муқаддас Рим империяси деб эълон қилган ва 962 йилдан Римдаги папа, Рим императори деб белгиланган.

XII асрларнинг охирига келиб Германиянинг ерлари таркибига Франция Саксония, Швобия, Бавария ва Австрия Герцогликлари кирган. 1235 йил июлда Брауншвейг герцоглиги вужудга келган.

XII асрнинг ўрталаридаёқ герман императорларини сайлаш учун курфюрстлар коллекцияси вужудга келган. Унга Майнц ва Кёльн Саксония герцоги, Бронденбург марграфлиги Чех князи ва граф Пфалцкий ва архиепископлари киришган.

Ғарбий франк қироллиги ҳозирги Франция ерлари Карл Писийга теккан. Рейннинг шарқдаги ерлар (ҳозирги Германия) Людавик немецга теккан. Шимолий денгиз ва Италиядаги ерлар ката невараси Лоторга насиб этган. Кейинчалик Лотор давлати Нидерландия, Белгия, Люсембург, Швеция ва Италия каби қиролликларга ажралган.

Германия ҳам 843 йилдаги тақсимотдан сўнг 1000 йил давомида ўплаб қиролликларни ташкил этган.

936-973 йилларда Оттон I Германияни герман миллатининг муқаддас Рим империяси деб эълон қилган ва 962 йилдан Римдаги пала, Рим императори деб белгиланган.

XII асрларнинг охирларига келиб Германиянинг ерлари тақибга Франиония, Саксония, Швабия, Бовария ва Австрия Герцогликлари кирган. 1235 йил июлда Брауншвейг герцоглиги вужудга келган.

XII асрларнинг ўрталаридаёқ герман императорларини сайлаш учун курфюрстлар компанияси вужудга келган. Унга Майнц, Тир ва Кёльн Саксония герцоги, Бранденбург маркграфлиги Чех князи ва граф Пфаликский ва архисписоллари киришган.

1273 йил граф Рудольф габсбург император этиб сайланади. 1438 йилдан Муқаддас Рим императориясининг императорларини фақат габсбурглар сайлаган. Бу империя давлат далавларида қумуш қонлари очилган ва ишлаб чиқилган. Натижада қумуш тангаларнинг янги турлари вужудга кела бошлаган.

Қумуш тангалар билан тўла амалга оширилганда метални тортиш одати бўлган, йирик ёки ўртача тўлолар амалга оширилганда Маркаларга тортиш одати бўлган. Зарбланган тангалар ҳам худди шундай тўловларда тортилган чунки тангалар тоза қумушдан иборат бўлиб, уни аҳамияти асосан вазнидадир. Шунинг учун Лира ва Мара номлари қисман тасаввурдаги ёки ҳисобланадиган тангалар деган номни аниqlатади.

Қумуш тангалар денарий ёки крейцер Германияда бу денарийлар пеннинг, феннинг деб номланган. Денарийларнинг яна бир томони ғарбий европала 12 асрдан бошлаб Германия, Нидерландия ва Англияда рест белги ўрнига юлдуз қўйилиши муносабати билан стерлинги деган маънони вужудга келтирган<sup>1</sup>.

Араб халифалиги инъиروزга юз тутгандан сўнг русча, араб тангаларини келиши тўхтаган. Уларнинг ўрнига XI ва XII асрнинг бошларида ғарбий европанинг динорийлари кириб кела бошлаган. Бу динорийларда ҳар хил рест юлдуз динорлар, ҳар хил жиҳозлар, хавфли монограмма ва бошқалар тасвирланган. Дастлаб бу тангаларнинг оғирлиги 1,02 граммни ташкил этган, диаметри эса 1,5 см бўлган.

Гослар ва Брауншвейч Люнебург Гослар шахрига 920 йили асос солинган (ҳозирги Реммольеберг), дастлаб бу ер императорларнинг севимли

---

<sup>1</sup>М.Максимов очер о серебро Москва 1981 год стр 52

ов қилиш жойлари ҳисобланган. У ерда тоғ саноат ишлаб чиқаришини ўсиши натижасида гуллаб яшнаган. Империянинг озод шахри ҳисоблансада, ўрта асрларда йирик кумуш етказиб берувчи манбалардан бири ҳисобланган. Шу муносабат билан Госюр Германиянинг ички ва сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Брауншвейг ва Лüneбург томонидан қайта-қайта босқинчилик объекти бўлган.

Дастлаб Риммельсберликлар кумушни императорлар Кёльна денеркийларга қайта зарб этишган. Бу тангаларда римликлар томонидан бу шаҳарга берилган ном яъни COLONIA қўйилган.

Император Генрих XIII (1039-1056) Госларда 1050 йили ўз резиденциясини очган, ундан илгарироқ эса 1047 йилда Симон ва Чуда учун маконни асослаган, бу шаҳарда зарбхона ташкил қилиниб, дирҳамлар чиқарилиб тангаларда акс эттирилган.

1173 йиллардан Генрих Шер тоғ ишлари билан шуғуллана бошлайди. Горцеда, Гослар ва Мельсберг руда конларини эгаллашга ҳақарат қилади. Лекин эслай олмайди. Вилдеман ва Целлер фельдни эгаллайди. Шу жойни ўзида кумушдан тангалар зарб этади.

Бу даврда европада янги типдаги тангалар пайдо бўлади. *Брок театлар* улар қўпол қилиб зарбланган бўлиб, бир томонида шер ва шаҳар тасвирланган. Унинг оғирлиги 0,78 грамм бўлган.

Брактеатларни зарб этиш тарқалди. Майнин маркграфлигида ҳам шундай тангалар чиқарилди, уларда айланасига “Отто Ма-с-по de Lippzina” ёзуви акс эттирилган бўлиб, Марграф тасвирланган шлемда кўлида қилич билан, танганинг оғирлиги 0,95 грамм бўлган.

Брантеат билан бир қаторда герман давлатларида, асосан Гесинда ии томонлама пфенинглар зарб қилинган.

Брабанд Герцоглигини хотини София, Марбург шаҳрида братсатлар, Франненберг ва Эдереда эса пфенинглар зарб этади.

Франненберг пфенинглари София портрети билан китоб ва байроқ ушлаб тургани тасвирланган. Портрет атрофига эса “Sofia Dusus de” b (rabant) сўзлари битилган. Орқа (ревер) томонига эса черко ва унинг айланасига “Vranken” (erg) ёзувлари туширилган.

Франнебердаги мавжуд конларни ишлаб чиқариш узоқ давом этган, бу ҳақда нумизмати ёдгорликлар мавжуд. 1776 йилда Франненбергда кумуш медал зарб қилинади. “из руй Франненберга” деган ёзувда. Шу йилдан кейин ўн йиллик танаффусдан ейин гессеннинг мунтазам талерлари 1779 йилгача зарб қилинган.

Чехия ва Моравия далавларида биринчи юз йиллида кумуш онлари топилмаган ва мунтазам ишлаб чиқилмаган. Тез орада олтин конларини излаб топилиши, сўнгра улар ўрнини кумуш рудалари эгаллаган. XII-XIII асрларда кумуш бутун давр мобайнида Чехия давлатининг бойлик белгиси сифатида ҳисобланган. Бу ҳолат прибиришамга ҳам тегишли бўлган. XII аср ўрталаридан дастлаб, Йиглаа сўнгра Кутна тоғига ўтган.

Прибиршам конидан кумушдан рус князи ҳисобланган. Сетосло Владимир даврида биринчи рус тангалари “сребренник” зарб қилинган. Унга “Владимир на стои, че его серебро” ёзуви туширилган.

Йиглава кумуш ва кўрғошин рух руда конлари бошқа ҳудудларда ҳам мавжуд бўлган. Бу Чехиянинг Морея тепалигида жойлашган. Йиглама, Галивгук, Брод ва Кутна тоғ конларидир. Йиглавада кумуш қазиб олиш инти тарзда амалга оширилган. 1234 йилдан кейин жадаллик билан амалга оширилган.

Кумуш қазиб олиш ва ишлаб чиқаришини гуллаб яшнаши айнан йигловада бўлган, бу ерда биринчи марта тарихда “тоғ кумуши” ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. Бу эса бутун марказий Европада тоғ ишларида чучук нормалари сифатида кўрилган<sup>1</sup>.

Биринчи марта “тоғ хукуқига” бағишлаб Чехослоакияда 1949 йили 700 йилигига бағишлаб, 100 кронли тангалар зарб қилинган.

Кутна тоғи XII асрдан ғарбдан Русга кумуш динорийларининг оқими қорқорган. XIII асрда муғул тоторларининг хужуми натижасида умуман тўхталган. Шунинг учун XII-XIII аср қисман, XIV аср Рустарихида “пулсиз давр” ҳисобланади. XII-XIII асрда Новгородга келиб тушган. Кумуш шу асрда қайта ишланиб ногороднинг “Емби-гринасига” айлантирилган унинг оғирлиги 204 грни ташкил этган. Йирик тўловлар амалга оширилганда бу танга оддий воситага айланиб қолган.

Муғул тотар истилочилари ўзи билан бирга Олтин Олданинг кумуш тангаларини ҳам олиб келган. Жугид дирамлари деб номланган. Кумуш тангалар рус даниси кўринишида зарб қилинган.

Ғарбда Москвада Жанубий Ғарбда тезда преганинг грошалари муомилага чиқарилади. Бу тангалар анча йирик тангалар бўлиб. Уларнинг оғирлиги 3,7 граммни ташкил этган. (1 маркадан 60 та) диаметри эса 2,6 ва 3 см бўлган 1300 йилдан Чех қироли Вацло II томонидан зарб қилинган. Аммо муамиладаги динорийлар, майда танглар, гривна слиткаларидан муомила воситаси сифатида фойдаланиш таъқиқланган. Тезда граша асосий танга бирлдиги сифатида кенг тарқалган. Ҳамда Германия, Польша, Литвада ам тарқала бошлаган. Аммо XVI аср бошларидан талер уни сиқиб чиқарган.

Мана шу ислохот натижасида Чехияда XIII аср охирида Кутна Гор худудида янги кумуш конлари ҳам аниқланди. Улар Чехияда бошқа конлар билан биргаликда қазию олинган кумушнинг 1/3 қисм яқинини Еропага берган.

Бу ерда кумуш қазиб чиқаришда аалдан мавжуд бўлиб, уни ишлаб чиқари 1280 йилдан кейин йўлга қўйилган. XIV аср йилномаларидан шу нарса маълумки, ушбу юз йилли бошидан 100 минг Польша, Померания, Майсек ва Слования аолиси шу билан банд бўлган. Кутна тоғ кеча ва кундуз 60 минг киши кумуш қазиган кончилар посбакаси ўсиб борган.

Қирол Вацлав II (1278-1305 йиллар) Кутна тоғда қатъий режа асосида шаҳар қурилишини бошлайди. Посёлка деворлари билан уланган. 1308 йили Кутна тоғ қирол генрих тоомнида эркин қирол шаҳари номига сазовар бўлади. XIV асрда Прададан кейин иккинчи ўринда туради. 1290-1350 йилларда бу ерда ҳар йили 20 тонна тоза кумуш қазиб олинган. 1290 йилдан 1800 йилгача ҳаммаси бўлиб 2500 тонна тоза кумуш қазиб олинган.

---

<sup>1</sup> М.Максимов Очер о серебре Москва 1981 год

Слования Ўрта асрларда Слования Венгрия таркибига кирган, танга зарб этиш зархонаси эса кўп аср давомида Кремнища бўлган.

Дастлабки эсдаликларда олтин ва кумуш қазиб чиқариш Баян Штяницы яқинида бўлган (немисча, Шемницы, Венгер тилида Селмецбана).

Қирол Бела Германиядан руда қазувчиларни таклиф қилган. 1328 йилда қирол Карл Роберт кремниц пойлкасига озод қироллик шари номини берган. Шаҳар Венгрия бўйича иккинчи ўринни эаллайди (Будадан кейин).

Маълумки 1343-1344 йилларда Кремнища йил давомида 1 тонна олтин ва 3 тонна кумуш қазиб олинган. Шу йил бу шаҳарда зарбхона ташил қилинган. 1327 йил 17 майда Венгрия грошалари зарб қилинган. Прага грошалари сингари 1329 йилдан ОЛитн дукатлер зарб қилинган. 1338 йилдан кумушдан динарий ва оболлар зарб қилинади. Қирол сигизмунд (1387-1437) динарийлари бир тоомнида алован крести тасвирланган. Кейинги зарб қилинган динарийларда мезонна тасвири ва унинг тўғрисида KG ва K-B тасвирланган. (Бу ремница Венгерчасига кермеж баня) Фердиненд I даврида бу харфлар ремнице зарбхонасини белгисига айланган ва бу йири кумуш тангаларга ҳам жойлаштирилган.

Кремница шаҳри ўзининг олтин ва кумуш тангаларини зарб этиш ҳуқуқига эга бўлган. (Бу зарб қилинган тангаларда чиқарилган сана ва шаар номи кўрсатилмаган). Олд (оверс) томонида Георг, реверс (орка) томонида елканли кема тасвирланган.

Ўрта аср рус тангалари. Рус тарихида XIII аср пулсиз давр дейилади. Муғуллар томонидан истило этилгач, дирҳам ёки денги пайдо бўлади. “танга”-жирингловчи деган маънони англатади.

Бу асосан устига арабча ёзилган кичкина кумуш тангалар эди. “Денга” сўзи рус тилида аста секин “деньги” (пул) бўлиб ўзгариб кетган.

Муғуллар ҳукмронлиги XIV аср ўрталарида сал бўшашгач руснинг танга чақалари пайдо бўла бошлайди. Киев князи танга зарб қилади. 1380 йил Куликово Майдонидаги ғалабадан сўнг Дмитрий Донский танга чиқаради. Унинг олди (оверс) тоомнига “Султон тўхтамишхон. Салтанатлари мустаҳкам бўлсин” деб ёзилди. Орка (реверс) тоомнига эса Дмитрий Донский белгилари ойболта кўтарган киши ва хўроз тасвирланди. Тангадаги ёзувлар муғуллар асоратидан кутилганидан кейин ҳам узоқ вақтларга сақланиб қолинган.

Иван III Михаил Тверскийнинг тангаларида арабча хат ёзилиб ўша ернинг ўзидаёқ русча таржимаси ҳам берилган. “Иван Иоанц” Михаил Тверга-Михаил Тверской, Москов ахччаси будир-есть денги Московская.

XVII аср бошларигача Россияда олтин тангалар бўлмаган. Вламирнинг олтин тангаси тўла маънодан олтин танга эмас эди, чунки савдо муомиласи учун бўлмай, мукофат учун совға эди. Мукофот ланганлар медал сингари осиб юришар эди.

XVII аср бошлари рус тарихида Василий Шуйский фақат биринчи рус олтин тангаларини зарб этиб шухрат қозонган. Ярим танга ва бир -----

Россияда хокимият Ромоновлар келганидан сўнг олд (оверс) томонида подшони от миниб турган тасвири, орка (реверс) томонида Ромоновлар

оиласининг герби икки бошли бургут сурати тамға қилиб босилди. Бундай танга бир сўмлик ефимка номини олди<sup>1</sup>.

Энди чўзинзоқ кумуш қуймаси бир сўмлик бўлмай қолди. Аммо бу танга ҳали мустақил пулга айланмади.

Иоахимсталер хазинада 50 тийинга, бир сўмлик ефимка эса икки ҳисса ортиқ қабул қилинар эди. Иоахимсталерга бир тийинлик тамғаси (найза ушлаган отлик) зарб қилинди. Бундай тангалар “тамғали ефимка” деб аталди.

Ниҳоят иоахим сталерларни 4 бўлакка бўлиб, ҳар бир бўлакка бир тийинлик тамғаси ва “пол полтина” ёки “пол полтинника”-яъни “ярим сўмнинг ярмиси” деган ёзувлар зарб қилинган. Бу пуллар 25 тийинга ўтар ва “тамғали танга мири” деб юритилар эди.

## **МАВЗУ: Россия тангалари**

### **РЕЖА:**

1. Россияда тангалар зарб этилишини йўлга қўйилиши.
2. Илмий Нумизматикани тараққиёти.
3. Петр I тангалар зарб этишдаги ислохотлари ва унинг аҳамияти.

VIII аср ҳозирларида қадимги рус давлати худудига катта миқдорда шарқ тангалари кириб кела бошлади. Бу тангалар “дирҳам” деб аталиб, Ўрта Осиё, Кавказ Орти, Эрон, Кичик Осиё, Мипотамия каби Араб халифалигининг катта территориясида Африка ва Испаниянинг турли жойларида зарб қилинар эди. Илгари VI- VII асрларда Русча шарқ тангаларидан Сосонийларнинг драхмалари ам етиб келган эди.

Дирҳамлар йирик думалоқ шаклда зарб қилинар ёзувлар бўлар эди. Бу ёзувлар халифа ёки шохнинг номи, зарб қилинган шаҳар, йил кабилар эди.

Рус давлатига Европа тангалари XI аср давомида кириб ела бошлади. Бу тангаларнинг асосий қисмини Гермон пфеннигмалари, англосасларнинг пеннлари ташкил қилар эди.

Византия тангалари ҳам Қадимги Русда катта роль ўйнайди. Византиянинг олтин тангалари халқаро садо ишларида кўпроқ фойдаланилса, мис тангаларидан ички савдодаги пул муомаласида кенг фойдаланилар эди.

X аср охири XI аср бошларида Қадимги Русда ўзининг хусусий тангасини чиқариш учун биринчи марта уриниши бўлди. Ёзма манбаларда рус тангаларини зарб қилишининг бошланиши ҳақида малумот сақланмаган. Лекин шу нарса аниқки. Русда танга зарб қилиш тасодифий эмас, балки бу бутун Рус тарихининг ривожланиши давомида территориясида шарқ тангаларининг муомалада бўлганлиги натижасида юзага келди.

Танга зарб қилиши Владимир Святославич Князлик қилган даврда (980-1015), аниқроғи, 988 йилда христианлик расман қабул қилинганде кейин бошлайд. Бу Исо пайғамбарнинг олтин тангаларда ва кумуш тангаларнинг базиларида тасирланганлиги далолат беради.

---

<sup>1</sup> Спаеский И.Т. Русская монетная система Ленинград. 970 год стр. 76

Танга зарб қилинишиладимир ўғиллари святополк (1015-1019) ва Ярослав Мудрый (1019-1054) дар давом эттирди. Олтин тангаларни фақат Владимир зарб қилдирган эди. Унинг 4 та турдаги тангалари маълум. Бу тангаларнинг олд томонида князь, орқа томонида Исонинг таъсири бор эди.

Пул муомиласи даврида XII-XIII-XIV асрлар пулсиз давр исобланади. Муғул татарларни хужуми натижасида Россияда иқтисодиёт забт инқирозга учраган. XIV асрнинг сўнгги чорагида 350 йиллик танафусдан сўнг, русда яна тангалар зарб қилинган.

Янгича иқтисодий ва сиёсий шароитд ривожланиш йўлига чиқиб, бир вақтнинг ўзида бир қанча шаҳар марказларида зарб қилина бошланди. Дастлаб рус кинязликлари орасида Москва князлиги княз Дмитрий Днский даврида зарб қилинди. “Дмитрий” номи билан аталди. Олд томонида, қўлида қилич ушлаб турган киши ёки хўроз акс эттирлди, айланисига “Буюк княз Дмитрий муҳри” деб ёзилди. Орқа томонига, тўхталиш номи ёзилди. Бу олтин Ўлдага виссоллигини билдирар эди.

Мана шундай тангалар рус давлатини феодал тарқоқлиги даврида XIV асрларда барча шаҳар марказларида зарб қилинган.

Албатта, рус давлатида макзалашган давлатнинг ташкил топиш жараёни, тангашунослик соҳасида ҳам таъсир кўрсатган. Бу эса Москва князлиги атрофида Ягона рус давлати қарор топганлиги ўз ифодасини топган. Буюк княз иван III даврида ўзига хос тангалар зарб этилган.

1534-35 йилларда Елена Гринская томонидан пул ислоҳоти ўтказилди.

Янги тангаларни ўлчов бирлиги ва қиймати ўзгарди.

**Мис тангалар**-коопейкалар пайдо бўла бошлади. Рус тангалари мис металига асосланди. Бироқ Иван Грозный ҳам ўз даврида янги тангаларни зарб қилдира бошлади. Лекин катта қийматидаги тангаларнинг йўқлиги салбий оқибатларга олиб келди.

1610 йилда Москва князи Василий Шутский даврида олтин тангалар-коопейкалар зарб қилина бошланди. “Тривенник” ва “пятичок” пуллари муомилада бўла бошлади.

1654 йили Алексей Михайлович томнидан яна пул ислоҳоти ўтказилди. Йирик кумуш тангалар “талер” каби йирик мист анга “денги”-коопейкалари муомилада бўла бошлади. Бу ислоҳат ҳам иқтисодиётга ҳеч қандай таъсир кўрсатмади, салбий оқибатларга олиб келди.

XVII аср охири XVIII аср бошларида Россияда Хокимият машхур давлат, арбоби сарперда Петр I хокимият тепасига келиш билан давлатнинг барча соҳаларда ўтказган ислоҳатлари ўз натижаларини бера бошлади. Жамладан ислоҳот Нумизматика соҳасида ҳам олиб борилган.

1700 йилда “полтина” ва “полполтушка” номли мис тангалар зарб қилдирган.

1701 йили кумушдан “полтина”, “полполтина” зарб қилдирган.

Нихоят 1704 йилда кумуш рубл, кўп партияди мис коопейкалар зарб қилдирган, ўндаги ёзувлар Славлон харфлари билан битилган.

5 ва 10 тийинлик тангалар рул талер, кумушдан “олтин” тангалар, рубл “талер” ва мис тангалар, олтин червонецлар зарб қилина бошланган. Бу эса мамлакат иқтисодиёти учун ижобий оқибатларга олиб келган.

Червонец оғирлиги 3,4 гр ғарбий европани дукати билан тенглаштирилган.

Мана шу тарзда XVIII асрда Пётр I нинг ислохотлари натижасида Россиянинг иқтисодий ҳаётида стабиллашув жараёни рўй берди. Бунга червонец, рубл деб номланган пулларнинг зарб этилиши ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Россияга муғуллар бостириб келганга қадар рус тилида “пул” деган сўз бўлмаган. Пул қимматидаги нарсаларни жонивор номи билан княз хазинасини молхона, хазинагини *Молбоқар* деб аташган.

Сигирлар, буқалар, қўйлар, тирик мол, пул оддий мол.

XI асрда пулни “куни” деб, пул бирлигини “бела”, “лабки”, “мордки”, “ушки”, “долгея”, “зуби” “скора” сўзлари билан аташган. Бу номларни ҳаммаси қадимий рўй ёдгорликларида учрайди.

Бир хиллари, бу мўйна пуллар дейишади. Маълумки сувлар тулки оксусрларнинг мўйнасини “куни” деб атаганлар. Бу пишиқ чиройли бўлиб бутун рус тупроғига тарқалган.

Скора-шкура, яъни тери дегани (скарняк мўйнаги сўзи ҳам шундан) бела-бу белка, яъни олмахон, лабки терининг пешона қисми, мордки тумшуғи дегани ва бошқалар. Демак бу пайтда рус элида “мўйна” пуллар юритилган.

Археологик қазув ишларида тери пуллар топишмаган. Эхтимол метал пуллар “мўйна” номи билан юритилгандир.

Бир замонлар мўйна ҳақиқатдан ҳам “пул товари” бўлган, уларнинг номи металдан пулга ҳам ўтган “куни”-бу *умуман пул, реза пул* бирликлари.

Қадимий рус аввалдан Рим билан, кейинчалик Араб Шарқи, кейинроқ ғарбий европа билан савдо ишларини олиб борган. Бу савдода динар, Ўрта ва Кичик Осиё Заковказы ҳамда Мисолотамия шаҳарларида юритиладиган араб дирҳамлари, эроннинг драхмалари, византияликларнинг милиариси ҳамда солидлардан фойдаланилар эди. Пул узоқ вақт чет элликларнинг пулларида фойдаланиб келган.

XI асрда муғуллар келгунга қадар пул князлари ўз тангаларини зарб этганлар Владимир I, Светополк ва Ярославл бу пайтда чет элликларнинг тангаларини келишини камайиб пулга бўлган эҳтиёж ортган. Шунинг учун ҳам князлар жамғарилган металдан пул ясай бошлаганлар

Рус князларининг тангалари олтин ва кумушдан ясалар эди. Бу тангаларга князлардан Владимир, Святополк ҳамда Ярославларнинг номлари ҳамда унинг авлодлари сулоласини белгиси қўйилар эди базиларига ёзилган хатларни узоқ ватгача ҳеч ким ўқий олмаган.

Владимирнинг олтин ва кумуш тангалари орқасида унинг номи ва исо пайғамбарнинг тасвири, бошшқа томонда князнинг суръати ва сулоласи белгиси тасвирланган. Олтин танганинг оғирлиги 4 гр бўлган. Бу охирлик кейинчалик рус охирлик ўлчовида тилла бирлиги бўлиб қолган. Кейинчалик кумуш тангаларнинг бир томонида тахтда ўтирган. *Княз тасвири*, иккинчи томонида авлод-аждод белгиси қўйилган. “*Тангага*” “Владимир тахтда, бу унинг кумуш тангаси” деб ёзиб қўйилган.

XI аср бошларида яшаган Тмутаракан князи омг-Михаил ҳам ўз тангаларини зарб қилган. Бу тангаларга авлиё Михаилни тасвири туширилган

бўлиб “эй худо, Михаилга ўзинг ёр бўл” деб ёзилган. Бу пулларни ҳаммаси оз миқдорда чиқарилган.

Биринчи рус сўми тўрт қиррали чўзинчоқ кумуш пул бўлиб, оғирлиги тахминан 200 гр. Учлари кўпол кесилган.

Қадимий ёзма манбаларда сўмининг тилга олиниши энг қадимий маълумот сифатида муҳимдир. Баъзи ёзма ёдгорликлардан сўнг танга сўм деб аталади. Бу қуйидагича тайёрланган. Кумуш узунчоқ қилиб қўйилган кейин искана билан тахминан 200 гр оғирликдаги майда бўлакчаларга-тангаларга бўлинган (рублся) ана шу қуйма-гривенка тангалар бир сўмлик ёки шунчаки сўм (рубл) деб аталган. Баъзи бир сўмлик тангаларга тамға босилган бўлиб, бу танганинг оғирлигини билради. Баъзан тангага қўл билан ўткир нарсада нималардир ёзилган. Улар айти пайтда қадар аниқланмаган.

Бир сўмлик тангани иккига бўлиб, ярим сўмлик, тўртга бўлиб танга лирилик қилинган.

Иван III даврида Россия ягона давлатга бирлашган, фақат угина ягона пул чиқариш имкониятига эга эди.

Танганинг устига “бутун ру подшоҳи” деб ёзилган.

1534 йил Иван Грозный онаси Епена Гринскаянинг идора услубини бутун давлат учун ягона пул системаси жорий қилинди. Танга зарб қилишнинг қатъий қондаси белгиланди. *Енгил вазндаги кумушдан ясалган тангага қилич ушлаган суворининг тасвири солинар эди.* Бу тангалар қиличдор деб ном олган. Кумушдан ясалган оғирроқ вазндаги тангаларига найза (копёе) кўтарган суворининг тасвири туширилган. Бу пуллар копейный найзадор деб аталган.

Дастлабки коопейка-тийинлар мана шундай вужудга келиб, эгри бугри ва катталиги тарвузнинг уруғидек эди. Полушка деб аталган чақа энг майда пул эди. У бир тийиннинг чорагига тўғри келар эди. Полушка чорак тийинликнинг бир томонида қушнинг суръати тасвирланган бўлар эди.

Фёдор (Иванович) даврига қадар рус танга чақаларида зарб қилинган йили кўрсатилмас эди, биринчи бўлиб у бир тийинликларга чиқарилган вақтини ёздирадиган бўлди.

XII-XIII асрлар рус тарихида пулсиз давр ҳисобланади. Муғуллар ҳукмронлигини ўрнатиб ўз пуллари чиқаришган. Русда шунда дирҳам ёки денги-танга пайдо бўлди.

“Танга” жирингловчи деган маънони англатади. Бу асосан устига арабча ёзилган. Кичкина кумуш тангалар эди. “денги” сўзи рус тилида аста секин “денги” (пул) бўлиб ўзгариб кетган.

XIV ўрталарида рус танга чақалари пайдо бўлаб ошлайди. Киевда дастлакби кумуш танга пайдо бўлган. 1380 йилги Куликово жангидан кейин Дм. Донской ҳам танга чиқаради. Бу танганинг бир томонида “Султон Тўхтамишхон Салтанатлари мустаҳкам бўлсин” деб ёзиб қўйилган. Иккинчи томонида Дм.Донскойни белгилари. Ойболта кўтарган киши ёки хўроз тасвирланган. Ундаги ёзувлар рус ва араб тилларида бўлган. Рус тангаларидаги арабга ёзув муғуллар асоратидан кейин ҳам узоқ вақтларгача сақланиб қолган.

Масалан: Иван III ва Михаил Тверский тангаларига арабга ёзилиб ўша ернинг ўзидаёқ русча таржимаси ҳам берилган.

“Иван-Иоан, Михаил Тверча-Михаил Тверской, Москва акчаси будир-сет денги московская”.

XVII аср бошларига қадар Россияда олтин тангалар йўқ эди, Владимирнинг олтин тангаси тўла маънодаги пул эмас эди. Ундан кейин ҳам князлар олтин тангалар зарб қилишди, аммо бу савдо муомиласи учун бўлмай мукофот ва совға учун эди. Мукофотланганлар бу тангаларни медал сигари кийимларига чашиб олиб юришар эди.

XVII асрда хокиятга В.Шуйский келди у қисқа муддат хукмронлик қилсада аммо биринчи олтин рус тангаларини-ярим тангалик ва бир мириликларни чиқарди. Бу пуллар жуда оз муомилада бўлган.

1730 йил 23 декабрда Император Анна Ивановна фармон чиқарди. “Проба ва вазни голландларникида нисбатан устун бўлган Косся червонларини яшас керак”, халқ орасида ҳам хазинага ҳам 2 сўм 30 тийиндан қабул қилинсин

Яъни голланд тангалари намуна сифатида қабул қилинган.

Епизавета хокимиятга келган вақтда янги олтин тангалар 10 сўмлик чиқарилган у императорнинг унвонига мувофиқ подшо империяли деб аталган. 5 сўмлик ярим империял тилла танга ҳам бўлган.

Алексей (Михайлович) (Романов) хокимият тепасида турган даврида Ефимкаларнинг бир томонига подшонинг от миниб турган тасвири, 2 томонига Романовлар оиласининг герби, икки бошли бургут суръати, тамға қилиб босилди.

Бундай танга бир сўмлик ефимка номини олди.

Иоахимсталер хазинада 50 тийинга, бир сўмлик ефимка эса икки хисса ортиқча қабул қилинар. Иоахимсталерга бир тийинлик тамғаси (найза ушлаган отлик) зарб қилинди. Бундай тангалар “тамғали ефимка” деб аталди.

Ниҳоят иоахимсталарни 4 бўлакка бўлиб ҳар бир бўлакка бир тийинлик тамғаси ва “пол-полтина” ёки “пол полтинник” яъни ярим сўмнинг ярмиси деган ёзув зарб қилинди. Бу пуллар 25 тийинга ўтар ва тамғали танга мири деб юритилар эди.

Петр I даврида муомилада кумуш тийинлар ва ярим тийинликлар ёки денешкилар бўлар эди. Танга етишмас эди. Айниқса майда тангаларга эҳтиёж катта эди. Ўша пайтда тийиннинг қадри баланд эди.

Шунинг учун майда ўрнида уни икки уч бўлакка бўлишиб, хартири мустақил равишда ишлатилаверар эди.

1704 йил март ойида Пётр I фармонига мувофиқ Россияда биринчи марта бир сўмлик кумуш тангалар зарб қилина бошлади.

Бир сўмлик танганинг бир томонида Пётр I сурати ва “Подшо Пётр Алексеевич” деган ёзув, иккинчи томонида икки бошли бургут, пулнинг чиқарилган йили ва “Москва сўми” деган ёзуви бўлган.

Шу билан бирга ярим сўмлик, танга мирилик, 10 тийинга тенг ярим тангалик, “10 денег” ва “Алтын” деб ёзилган бир мирилик пуллар чиқарилган.

“Алтын” номи татарча “алтын” 6 пулга Пётрнинг “алтын”-3 тийинга тўғри келган Пётр вафотидан сўнг 15 тийинга ёки 5 “олтин” гат ўғри келадиган танга чиқарилган халқ уни “беш алтын” деб аташган.

Пётр шу билан бирга ўз даврида “цесарские” ва червонец деган олтин тангалар ҳам чиқарган. Бу дастлаб мукофотлашга мўлжалданган бўлиб, ахён-

аҳёнда давлатни махсус чиқимларига асосан. Хорижий мамлакатлар билан савдо муносабатларида ишлатилар эди.

Кумуш мисга қараганда анча қиммат туради. Россияда кумуш етишмаётганлиги боис Екатерина I мис пулар чиқаришни ўйлаган. Ҳисоблаб чиқса 1 сўмлик мис танга 1,6 кг ташкил этган ва зарб эттирган. Бу пул тўрт бурчакли катта мис тахта бўлиб, бўйи ва эни 20 смдан эди. Пулнинг ҳар бир бурчакгига уйма гардиш қилиб, унга давлат герби туширилган ўртасига “Баҳоси бир сўм 1726 йил Екатеринбург” деб ёзилган.

Бир сўмликдан ташқари ярим сўмлик танга мирилик ва ўн тийинликлар ҳам чиқарилган. Буларнинг ҳаммаси бир хил шаклда бўлиб, Екатеринбург Зарбхонасида тайёрланган, бу пуллар узоқ умр кўрмаган.

1748 йил императрица Елизавета Ломоносовни ёзган қасидаси учун 2 сўм билан мукофотланганида пулни 2 та аровада олиб боришган.

Екатерина II ҳам мисдан “қадрли” бир сўмлик чиқаришга ҳаракат қилган. Бу гал пулга гардиш шаклини беришган. Бир сўмликнинг 25 миллиметрга оғирлиги эса бир килограммга тўғри келган. Бу пулар Сестрорецкдаги зарбхонада чиқарилган шунинг учун “сестрорецк сўми” дейишади.

Елизавета ҳокимият тепасида турган даврдаёқ генерал директор Минис давлатни молиявий аҳволини яхшилаш режасини, қиммат металл пуллар ўрнини Европадагига ўхшаш арзон қоғоз пуллар чиқариш таклиф қилган, лекин унинг лойиҳаси сенатда рад этилган.

Аммо Еватерина II лойиҳасини амалга оширган. Мис пуллар ўрнига 25,50,75 ва 100 сўмлик қоғоз пуллар чиқарган. Булар мис пулларга эркин алмашаверган. Шу мақсадда Москва ва Санк Петербургда иккита банк очилган.

1841 йил қиммати 50 сўмлик рус кредит билети ва кредит қоғозлари банкнотлари чиқарилди. Дастлаб булар банк тоомнидан ҳаракатсиз ашлёр эвазига қарз беришга мўлжалланган эди аммо тез орада пул баробарида муомилага кириб кетди.

Пруссия қироли қўллаб сохта пуллар тайёрлаб Литва ва Польша территориясига тарқатишган. Маълумотларга кўра 400 млн қалбаки злотий тайёрланган.

Литва ва Польшаликлар бу тангаларни “ефраимка” деб, немислар “кригемюнцен” яъни “ҳарбий танга” деб юритишган.

Инглизлар немисларни “Зильберггрош”ларини кўп миқдорда зарб қилишга яширинга Пруссия аҳолиси ўртасида муомиласи чиқариб юборишган.

Бу қалбаки тангалардаги кумуш миқдори ҳақиқийсига нисбатан кўпроқ бўлган.

Наполеон Бонапарт Россияга юриш қилиш ниятида олдиндан Францияда қалбаки рус қоғози пулалрини сон саноксиз чиқаришга буйруқ берган.

## МАЗЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Шарқий славянлар
2. Гривна
3. Визонтия тангалари
4. Антлосакапенлари
5. Червонец

7. Олтин танга
8. Димитрий тангаси
9. Мис тангалар , коопейка
10. “Полтина”, “Полполтушка” тангалари

### ФОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ “Мулоқот” // 5-сон, 1998 й
2. беляков А.С. Нумизматика. Введения в слотианого исторического дисциплины М.1990
3. Довидович Е.А. История денежного оброшение Среднее Азии. Москва 1983
4. Сласский и.Г. Русская монетная система Ленинград 1962 г

### СОВЕТ ДАВРИ ПУЛЛАРИ.

XIX асрнинг охирида Россияда бошқа мамлакатлар сингари муомилага олтин пуллар чиқарилган. Асосий пул бирлиги сўмлик ҳисобланар эди. Унда олтиннинг 17,242 хиссаси мавжуд эди. Ўн сўмлик ва беш сўмлик тилла танга империялар зарб қилинган. Кумушдан бир сўмлик танга, 50,25, 20,15,10 тийинликлар чиқарилган. 1914 йил бир сўмлик зарб қилинган.

1917 йил ўрталарида янги пул пайдо бўлди. Бу қаренка деб аталган. Бу имзоси 20 ва 40 сўмлик қилиб чиқарилган. Тезда қдрсизланиб кетган.

Давлат тўнтарилиши амалга оширилганидан сўнг қорснскийнинг “Озодлик заёми” облегацисини пул ўрнида муомилага чиқаришга иўғри келди, бу даврда қор Россияси пули ва қаренкалар муомилада бўлди.

Янги ҳукумат махсус қоғоз фабрикаси очди. Петроградда 1921 йилда ойига ўрта ҳисобда 188,5 илер сўм пул чиқариб турилди.

Пулга талабни камайитириш мақсадига 5 ва 10 сўмлик қоғоз пуллар чиқарилди. Шунда пул қаҳатчилиги орқасида “майда пул” танқислиги келиб чиқди.

Пул қаҳатчилиги Совет ҳукуматини жойлардаги шаҳарларда ҳам ўз пулларини босиб чиқаришга мажбур этди.

Вақтинча қоғоз пул, бонлар, кредит, билетлар, чеклар, майда пуллар чиқарилди.

“Туркбон”, “Закбон”, “Грузбон”, Сибиря шаҳарларида чиқарилган “Сибирки” пуллари ана шундай пайдо бўлган.

Мана шу йилларда Сибирда умуман кўникмаган пуллар зарб қилинган.

Чунки уруш туфайли бе ерларда лагерлар мавжуд эди. Уларда ҳаёт тарзи ўзгача эди. Бу ҳаёт лагер ичида мол айирбошлашга эҳтиёж вужудга келтирди. Бу натура тарзида айирбошлаш, кейинчалик пулни пайдо бўлишига замин яратди, бу пул оддий қоғозга ишланар эди. Оддий халқ бу пуллари чиқарган одамнинг фамилияси билан, “Алексеевка”, “Мухинка”, “Куксинка” деб улардаги расмларга Сибир пуларидаги темирчилик устахонасининг рамига қараб “кузнеци” Архангелск чекларидаги машхур расом Чехокин эскизига мувофиқ қилинган оқ айиқ ёки денгизчи расмига қараб “Моржовка” деб аталарди.

Махаллий пуллар жуда оддий усулда ясаларди.

Масалан: туркистон бонлари-вақтинча пул бўлганлиги учун кулранг ўров қоғози билан томни бўяйдиган бўёқ ишлатилган.

Украина, Зоковказы ва Сибирда Дининин, Колчак, Врангеллар пул чиқарилган. Закаснийда “Ашхобод бонлари” чиқарилган.

Шимолий Ғарбий фронт кўмондони Юдениг ҳам пул чиқарган.

1919 йил Митовода Ғарбий кўнгилни армия “Вақтинчалик майва пул” чиқарган, бу пулнинг бир томонида немис тилида ёзувлар бўлган.

Пул ўрнига ғалати нарсалар ишлатилган. Масалан: трамвай дафтарчаси. 1919 йили Ростов пойгачилар жамияти ўзининг вақтинчалик қоғоз пулини (бон) чиқарган. Бу пул фақат пойга вақтида ипподромдагина ўтган. Шу йили машҳур тангани фабрикаси эгалари “Аслонов в компания” 3,5,10 ва 25 сўмлик бонларини чиқарган.

Чор ҳукумати пули “Николаевка” вақтли ҳукумат чиқарган “думские”, “каренкалар”, “Раздвоенные знаки”, “Озодлик заёми ва облагациялар хилма-хил бонлар, чеклар, вақтинча кредит пуллар, чалкашликни кучайтириб юборди”.

Биринчи совет сўнги 1919 йил давлат кредити билети шаклида чиқарилди. 1921 йил қиррали юлдуз, Россия Федерациясини давлат герби туширилди. Бир сўмлик билан бирга 50,20,15 ва 10 тийинлик кумуш тангалар ҳам чиқарилди.

1922 йили Совет ҳукумати алоҳида банка билетлари червонларни чиқарди. Булар сўм билан эмас, бошқа пул бирлиги червонлар билан ҳисобланар эди. Бир червон инқилобга қадар 10 та олтин сўмга тенглаштирилган эди.

1923 йил 1 январида 1 червон 1923 йилгача муомилада бўлган 175 сўмга тенглашди. 1 йилдан кейин 30 минг сўмга, 1924 йилнинг 1 апрелига келиб 500 минг сўмга тенглашди. 1923 йи лсовет олтин червони чиқарилди. 1 червон (қоғоз) йирик эди. Бундан ҳам йириклари 3,5,10,25 ва 50 червонликлари ҳам бор эди.

Шу йили яна Иттифоқчи республикаларнинг қоғоз пуллари чиқарилди. Бу қоғоз пулларнинг 1 сўмлиги 1922 йилгача чиқарилган пулларнинг 1 млн сўмига ва 1922 йилда чиқарилган пулларнинг 100 сўмига тенглаштирилди.

1924 йили давлатнинг 1,3, ва 5 сўмлик қоғоз пуллари чиқди. Бу бутун Иттифоқ бўйича ягона пул бирлиги эди. Сўм олтин билан ҳисобланишга қарор қилинган эди. У инқилотга қадар бўлганидек 0,774234 грам соф олтин тенглаштирилган эди. 1 сўмлик кумуш тангалар сиқарилиб харид кучи олтинга тенглаштирилди.

50, 20, 15 ва 10 тийинлик кумуш тангалар пайдо бўлди. Майдалаш учун 5, 3, 2 ва 1 тийинлик чақалар мисдан зарб қилинди.

1925 йили мисдан 1 пуллиулар-чорак тийинликлар чиқарилган. Бу чақа 1928 йилгача муоилада бўлган.

1931 йил майда кумуш тангалар никель билан алмаштирилган.

1935 йилгача келиб никелланган тангаларга бошқа суръат солиб чиқарилди, булар 1961 йилгача муомилада бўлди.

Урушдан сўнг эски 10 сўмлик ўрнига янги 1 сўмлик чиқаришга қарор қилинди.

1961 йил пул ислоҳоти ўтказилди.

Бирмада-жа, Лаосда-кип, Малазияда-малазия доллори, Тоиландда-бат, Филипинда-песо, марокашда-дирҳам, Тунисда-динор.

Африка давлатларида Замбияда, Англия қироличаси Елизаветанинг тасвири туширилган қоғоз пуллар муомилада бўлган. Англиянинг фунт стерлигига асосланган пул системаси қабул қилинган.

Ҳозирги кунда бу ерда ўнлик системаси қабул қилиниб янги пул чиқарилган Замбиянинг ҳозирги пул бирлиги “квача” деб аталади. Бунинг маъноси “тонг” демакдир. Бу пул юз нгви (тонготар) дан иборат.

XVI асрнинг иккинчи ярмида XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар. Ўзбекистон ҳудудида 3 та хонлик мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз ҳудуди давлат тизимива хазинасига эга эди. Бу хонликларнинг давлат молияси асосан А.Темур тоомнидан бошқарилган тизимга асосланган бўлса ҳам молия ривожига жиддий сифат ўзгаришлари содир бўлмади.

Хонликларни асосан 2 функция биринчидан давлатни бошқариш, иккинчидан ўз ҳудудини бошқа давлат ҳисобига кенгайтириш вазифаларини бажарар эди. Россия босиб олгандан сўнг иккинчи чи функция ўз аҳамиятини йўқотди.

Бухоро-Россия ҳукмронлигини ўрнатилиши Бухоро хонлиги молиясида жиддий сифат ўзгаришларига сабаб бўлди. Темир йўллар кўриниши пахтачилик, қора кўлчилик, иллачилик, чорвачилик ва бошқа соҳаларни ривожланиши. Когонда Россия банки бўлимини очилиши товар пул муносабатларнинг кенгайиши хазина дароматларини кўпайишига ижобий таъсир кўрсатди. Лекин солиқларнинг тури кўпйди. 1918-1919 йилларида Амирнинг шахсий бойлиги 35 млн фунт стерлингнит ашқил этган. Бундан ташқари амир ва унинг оилаларига тегишли буюмлар. 3,6 млн ташқил этган.

Россия молия вазирлигининг маълумотларига қараганда 1913 йида амир маблағларидан 27 млн сўм Россия марказий давлат бакида. 7 млн сўм хусусий маълумотларга кўра 1928 йил Амир Франция банкларига 180 млн олтин Франк қўйган.

В.И.Ленин буб ойликлардан хабари бўлганлиги боис 1920 йил Францияга амир бойликларини мусодара қилиш тўғрисида фармон берган.

Хива хонлиги ҳам забот этилгач ўзи молиявий таъсирини кучайтира бошлади. Аввалги солиқларга нисбатан янги солиқ турлари жорий қилинди. Давлат хазинасига солиқлардан ташқари давлат мол мулкини турли шаклларида танга зарб қилиш ва бошқа маблағлардан тушган. Давлат тангаларида дароматлар улар орасида муҳим ўрин эгалланган.

Хива хонлигида қоғоз пуллар бўлмаган кумуш (танга), олтин (тилла) ва мис (пул) тангаларни зарб қилинган. Кичик тилланинг номинал қиймати 1 сўм 80 тийин, каттасиники 3 сўм 60 тийин, кумуш танганики 14,20 тийин бўлган хонликда асосий пул бирлиги танга ҳисобланиб, 1893 йилгача уни йилига 1 млндан кўпроқ зарб қилинган, ундан кейин камайиб кетган.

Хива хонлигида ҳар бир кумушдан 158 та танга тайёрланган. 1892-93 йилларда зарб этилагн ҳар фунт кумушдан хазинага 3 сўм 75 тийиндан 6 сўм 10 тийингача чегирма ўтказилган. Дароматлар олтин ва мис тангаларни зарб қилишдан ҳам олинган. 1898 йил-1902 йилгача бўлагн даврда 250-300 пул мис зарб этилган. Хива хони бундай тангалар тушумидан савдогарларга

мажбурий тарзда қарзлар берган. Бунинг учун кредит суммасини 15 фоизини тўлашни талаб қилар эди.

Маҳаллий солиқлар ва йиҳимлар масаласида хива хонлигидан тортиб Бухоро Амирлигидан қолишмас эди. Росмий равишда салкам 25 та маҳаллий солиқ бўлган.

Бу йиллар мобайнида Россия ҳукумати 10 дан ортиқ пахта завобларни барпо этди. Хива иқтисодиётидан унумли фойдаланиш мақсадида рус ва хорижий тадбиркорларнинг сармоялари кўплаб киритилган. Ҳазина маблағлар урушдан аввалги ва кейинги йилларда йил сайин кўпайиб борди. Лекин буларни 1920 йилдан кейин РСФСР ҳукумати томонидан мусодара қилинган.

### **МАВЗУ: Амир Темур ва Темурийлар томонидан зарб қилинган тангалари**

#### **РЕЖА:**

1. Қорахонийлар даврида зарб қилинган тангалар.
2. А.Темурни мамлакатни ободонлаштириш ва иқтисодий ривожлантириш соҳасидаги фаолияти.
3. А.Темур пул ислоҳоти ва аҳамияти.
4. Темурийлар даврида ўтказилган пул ислоҳотлари.

Шундай қилиб X асрнинг иккинчи ярмида қорахонийлар шарқий йўналиш, балхш кули-Черган зарёшгача Шарқий Туркистон бўлган асрларни буйсунтиришига мувоффақ бўлиб, зарбий йўналишда Исрижаб, Ўзганб, Мўргаб, дерёси куйи оқимлари бўлган худудни ўз таъсир доирасига киритиб олади. 1005 йили самонийлар сиёсий сахнадан бутунлай тушиб кетди шу вақтдан бошлаб қорахонийлар энди Бухоро, Самарканд умуман Амударёгача бўлган худудларни бошқара бошладилар бошқача айтганда XI аср бошларида Туркистон бир канча сиёсий кучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исрижоб, Фарғона, Самарканд, Бухоро, Чиганой, Хутталон вилоятлари қорахонийлар, Амударёнинг чал соҳилидаги ерлар то газнагача Хўросой Сейистон, вилоятларни газнавийлар, хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол денгизидан шарк ва шамолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи томонидан бошқариладиган эди.

Қорахонийлар даври иқтисодий ҳаётига этибор берсак, деҳқончилик қишлоқ хўжалик ишларини бир маромда олиб бориши суний суғориш иншоотларини барпо олиниш савдо сотик ва хунармадчилик соҳасида аксинга сазовор ишларни инобатга олган ҳолда тангашунослик соҳасида ҳам қорахонийлар таҳсинга сазовор ишларни сежалга оширишган.

Қорахонийлар тангаси самонийлар тангасидан ёзувининг нафислиги ва умуман безакларнинг хилма-хиллиги сифатлиги билан ажралиб тўради камдан кам ҳолларда фил, йўлбарс, арслон, қоплон, куён, кушлар ҳатто балиқ, тасвирланган. Қорахонийлар мавжудодни тасвирлашни ислом динида маъқул қилган мастлигидан яхши хабардор бўлганликлари учун чиқариладиган чакалардагина берилган.

Қорахонийлар мис, кумуш тангалар XII асрларнинг ўрталарига келиб олтин ташалар ҳам зарб қилинган. Айтиш вақтида қорахонийлар даврида 40 дан ортиқ зарбхоналар фанга маълум.

Масалан: Аксикент, Боласогун, Бароб, Барсхон (Исиккул жанубида) ва бошқалар. Шунингдек жамғарма бир зарбхона бир неча номларда танга зарб қилган бўлиши мумкин. Масалан: Куз ўрда ва Боласогун номи билан шаҳарга таниқли лекин самонийлар даврига нисбатан Моворонахрда зарбхоналарни қўйганлиги шубҳасиз зарбхоналар унга катта бўлмаган уларни ташқи этиш учун қўйиб олиш сарф этиш талаб қилинмаган.

Қорахонийлар давлатининг салмоғи улар зарб этган XI аср кумуш тангаларидаги ёзувлар маъносида ҳам акс этган. XI аср кумуш тангаларида бу даврга келиб мусулмонлар дунёсининг диний бошлиғи. Бағдод халифасининг номи, бутун қорахонийлар давлатининг ҳокими шунингдек унинг вассали шаҳар ёки вилоят ҳокимлигининг ва танга зарб қилинган жўй қўрсатилган мис тангалардаги ёзувлар кумуш тангалардан ёзувлардан фарқ қилади уларда ҳаммаларни номи қўрсатилмай фақат танга зарб қилинган жўй қилинган.

Қорахонийлар даврида зарб қилинган тангалардаги ёзувларнинг аксарияти араб алифбосида бўлиб онда-сонда уйғур сўзлари ҳам учрайди қўпчилик ҳолларда Наср, Юсуф сингари хонимларнинг номлари уйғур тилида ёзилади.

Тангаларнинг ташқи қўринишида ҳам айрим ўзгаришлар содир бўлди. Агар самонийлар даврида зарб қилинган тангалардаги ёзувлар айланасига битилган бўлса, қорахонийлар тўртбурчак шаклида ёзганлар.

Қорахонийлар асосан кумуш тангалардан ташкил топган тангалар олабемасини ҳам самонийлардан мерос қилиб олдилар X аср охири XI аср, бошларида қорахонийларнинг оддий кумуш пуллари соф кумушдан тайёрланиб халқаро савдода ишлатилган. XI асрнинг иккинчи ун йилликларига келиб кумуш тангаларни сифати Ўзгаради кумуш миқдори камайиб унинг ўрнига мис қўйиб ишлатила бошланди.

XI аср ўрталарига келиб етти сув ва Фарғонада таркибида умуман кумуш бўлмаган дирҳам тангалар зарб қилинган ва тангага зирҳам яъни

Фанда «кумуш инқирози» деб аталган бу ҳодиса XI асрда бугун мусулмон Шарқда қайд қилинган. Қорахонийлар давлат «кумуш инқирозини» содир бўлишига Ўзаро қўрашлар сабаб бўлган, ундаги қўлаб харажатлар сифатсиз дирҳамларни чиқаришга сабаб бўлган, танга зарб қилишдаги бундай фирибгарлик, аҳолини кумуш ва мис тангаларга бўлган ишончини йўқотган. Шунинг учун XI аср охири ва XII асрда Қорахонийлар давлатининг Шимолий вилоятларида танга умуман зарб қилинмади. Моваронахрда танга зарб қилиш озаёиб кетди. Савдо битимларида бошқа сулолалардан келтирилган динарлар олтин тангалардан фойдаланганлар. Моваронахрда зарб қилинган тангаларда фақат қорахонийлар номи ёзилибгина қолмай, Салмуқийлар сулоласига мансуб бўлган султонларнинг номлари ҳам битилган. Тангалар асосан Самарканд, Бухоро, Ўзганд, зарб хоналарида чиқарилган.

XII асрнинг йилларига келиб таиға зарб этиш ишлари бутунлам тларди. Ўзганд ва Самаркандда кумуш суви нўртирилган зирҳамларни қўлаб зарб

қила бошлашига йўл қуйилади. Бу билан бир қаторда Самарканд ва Бухорода олтин динарлар зарб этила бошланди. Кумуш суви югуртирилган дирҳомлар кундалик савдога бўлган талабни қондирадиган бўлса, олтин тангалардан савдо битимида ҳамда халқаро савдода фойдаланилган.

Ҳақиқий кумуш тангалар бўлмаганлиги олтин тангалар, йирик йўл ҳисоблашганлиги учун уларни майда-майда бўлакларга бўлиб савдо қилинган.

XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрдаги қорахонийлар сулоласи юмонидан зарб қилинган тангалар, X аср охири, ва XI асрда зарб қилинган ҳам тангалардан тубдан фарқ қилади.

Биринчидан бу тангалар вақт ўтиши билан йириклашиб борган. X-XI тангаларни диаметри 2-2,5 см бўлса XII асрнинг 60-70 йиллар кумуш суви юритилиб зарб қилинган дирҳамларнинг диаметри 3 см, XIII аср бошларида эса 4 см бўлган. Тангалардаги ёзувларни жойлаштириши ўрни ва уларнинг маъноси ҳам ўзгарди.

Ўзбекистон территориясида XI-XII асрларда муомалада бўлган тангаларни асосий қисми қорахонийлар даврида зарб қилинган тангаларни ташкил қилади лекин Ўзбекистоннинг баъзи жанубий районлари, яъни Термиз, газнавийлар кейинги Гўрийлар давлати таркибига кирган бу ерларда Газнавийлар ва Гўрийлар томонидан зарб қилинган тангалар муомлада бўлган.

Хоразмда анушгенийлар сулоласи вақили Муҳаммад Ибн Текиш давридан мунтазам равишда тангалар зарб қилишан.

Султон фақат Хоразмда танга зарб қилмай, балки Самарканд, Бухоро, Ўзганд, Марв шаҳарларида шунингдек Мовараунахрдан ташқарида ҳам мис кумуш суви югуртирадиган кумуш ва олтин тангалар зарб қилдирган.

#### МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ИБОРАЛАР.

1. Анушгегин
2. Кумуш иншрози.
3. Богдод хумдонлари
4. Боласогун
5. Тохирийлар.
6. Туркистон

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўк Мулоқот 2 5 сон 1998 й
2. Азамат зиё Ўзбек давлатлиги тарихи Тошкент 2000
3. Эрназаров Т. Қочқов Б. Тангалар ўтмиш даракчилари Тошкент 1971
4. Нумизматика Ўзбекистана Тошкент 1990.
5. Кочкев 5 Ўзбекистон пуллари фан ва турмуш 1995 5-6 сон.
6. Аюпова ф Кадимий тангалар модий садо 2000 1-2 сон.

#### **МАВЗУ: Шайбонийлар ва Жонийлар даври тангалари XVI – XVIII асрнинг биринчи ярми**

## РЕЖА:

1. Мамлакатда сиёсий аҳвол.
2. Шайбонийлар даври тангашунослиги
3. Шайбонийлар даврида зарб этилган тангалар.

## АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ “Мулоқот”// 5сон,1998 й
2. Эрназаров Т. Конев Б. Тангалар ўтмиш даракчилари Тошкент 1971
3. Тўхтиев И. Тангалар тилга кирганда Тошкент 1989 й
4. Нумизматика Ўзбекистона, Тошкент 1990 год
5. Фан ва турмуш “Ўзбекистон пуллари” 1995 йил 5-6 сонлар

XV охирида келиб бўшашиб кетган темурийлар давлати ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдаги инқирозга юз тутиши натижасида Шайбонийлар бошчилигидаги ўзбеклар томонидан забт этилди. Мамлакатда Шайбонийлар сулоласига асос солинди. XVI асрнинг охирига қадар, давлатни идора қилдилар.

XVI асрнинг 40-50 йилларига келиб Шайбонийлар давлати тинимсиз ўзаро уруш олиб борадиган кичик-кичик ҳокимлик ва вилоятларга бўлиниб кетди. Фақат 70-80 йилларда Абдуллохон II бутун мамлакатни бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Шайбонийлар зукмронлиги даврида мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатиб, тангалар зарб қилишда анча ўзгаришлар қилишди. Бу даврда темурий давридаги зарб қилинса кумуш ва мис тангалар ҳам мавжуд эди. Шайбонийлар уларни тамғаланиб, қимматини камайтирганларида сўнг мазкур тангалар савдо алоқасида юргизила бошланди. Шайбонийлар номи билан янги кумуш ва мис тангалар зарб қилинди, оз миқдорда олтин тангалар зарб қилинди, фақат Абдуллахон II томонидан.

Шайбонийлар зарб қилган кумуш тангалар Темурийлар даврида зарб қилинган тангалардан фарқ қилган. Лекин мис тангалар Темурийлар даврида зарб қилинган мис тангаларга ўхшаш эди. Улар кўп ҳолларда чиройли безатилган динорлардан ташқари майда мис пуллар ҳам зарб қилганлар. Бир динорга олти мис пул тўғри келган. Мис пуллар эътиборсизлик билан зарб қилинган. Бизгача етиб келган мис пуллар ёзувлари ўхшаб кетганлиги учун яхши ўрганилмаган.

Шайбонийлар даври тангалардаги ёзувлар кўп ҳолларда насх ёки куфий услубида битилган. Баъзан томонлардан биридаги ёзув ўрнига турли нақшлар ёки ҳайвон, қушларнинг расми берилган.

Ҳайвонлар, ёмон тасвирланган, ҳозир уларни ажратиш ҳам қийин. XV асрда бўлганидек XVI асрда ҳам кумуш ва мис тангаларни тамғалаш услуби давом этган. Тангалар илгари нима мақсадда тамғаланган бўлса Шайбонийлар даврида ҳам тамғалашни моҳият ҳарактери шундайлигига қолган.

Бу давлатда кўплаб зарбхоналар мавжуд эди. Андижон, Ахси, Бухоро ва бошқа шаҳарларда тангалар зарб қилинган. Фақат, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва балхда, мунтазам равишда тангалар зарб қилинган, Хуросонни кўлга қиритганда, Ҳирот, машхад, нишопур, серакс ва бошқа шаҳарларда зарб қилинган.

Бундан ташқари унга катта бўлмаган вақтли зарбхоналар ҳам бўлган, XVI асрда бундай зарбхоналар мис динарларга тамға босиш иши билан шуғулланганлар.

Масалан Вобканси (Вобкент). Шавдар ва Миёнкал, Парак сингари зарбхоналардир, улар шаҳарларда эмас балки унга катта бўлмаган аҳоли яшайдиган пунктларда иш юритар эди.

Кумуш тангаларга тамға босиш биринчидан олдин ман этилган тангаларни қайтадан савдо муомласига киришишга имон яратса, иккинчидан хазина фойда ўрар эди. Лекин мавжуд кумуш тангалар “эски” ва “янги” тангаларга бўлинар эди. Ўнта эски танга тўққизта янги тангага тўғри келар эди. Бу ҳол хазина учун бойлик ҳисобланар эди.

Шайбонийлар давлати инқирозга юз тутган бир вақтда вилоят ҳукмдорлари ўз номлари билан умуш тангалар зарб қилдирган. Хууллас Шайбонийхон аҳоли турмуш даражасини яхшилаш ниятида ўтказилган 1502-1509 йиллардаги ислохоти натижасида у то шу вақтгача мавжуд турли ўлчов ва оғирлидаги тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовидаги (5,2 гр) кумуш ва мис тангаларни жорий этади. Бу албатта пул савдо муносабатларини барқарорлаштиради. Аммо Муаммад Шайбонийхон ўлиmidан сўнг, бир томондан ўзаро карама-қаршилик иккинчи томондан Бобурнинг Самарқандни олиш ниятидаги ҳарбий юришларидаги жанглار мамалкат иқтисодий ҳаётига катта зарар бўлиб пул қадрсизланган. Шунинг учун ҳам Кучкунхон 1515 йилдан бошлаб пул ислохотида киришиб фақат 1527 йилга келиб аҳоли тўғрилашга эришади.

Жонийлардан Муаммад жоний тахтга ўтирди. XVIII аср ўрталарига қадар хумронли қилганлар. Бу давр мобайнида мамлакат иқтисодий ҳаётида катта ўзгаришлар қилишган. Улар XVII асрда кумуш мис тангалар зарб қилганлар, 1702 йилдан олтин тангалар чиқарган.

Шайбонийлар дастлаб тангаларнинг оғирлигини бир мисқол яни 4,8 грем миқдорида зарб қилган бўлсаалар, XVII асрга келиб тангаларни оғирлиги 4,4 грамга тушиб қолди. Жонийларни зарб қилган тангалари XVI асрдаги тангалардан фарқ қилмайди, улар зарб қилган кумуш ва олтин тангалардаги ёзувлар насх услубида берилган.

XVII асрда ҳам кумуш тангалар “эски” ва “янги” тангаларга бўлинган. Бу даврдан бошлаб кумуш тангалар аъло сифатли соф кумушдан тайёрланган.

Мазкур тангалар “эски” деб эълон қилинганидан сўнг 10 % қимматини йўқотган, кейинчали тангаларда кумуш миқдори камайиб борган, XVII асрнинг ўрталарида тангаларнинг ярми кумушдан иборат бўлган. Шундай бўлса ам зарб қилинган тангалар “янги” исобланиб улар юз фоиз кумушдан зарб қилинган тангалардек савдо муомиласида юргизилган. Аммо давлат уларни “эски” тангалар деб эълон қилиши биланок тангалар ярим қимматини йўқотар эди.

Тангаларнинг 50 % кумушдан зарб қилинаётганига қониқмаган жонийлар XVII асрнинг охирида кумуш миқдорини 25 % туширди. Мазкур тангалар хатто кўринишидан ҳам кумуш тангаларга ўхшамас эди.

XVIII асрнинг бошларига келиб умуш тангалардаги кумуш миқдори 9 % тушиб қолди. “эски” тангаларни қиймати тез-тез тушиб турганлиги сабабли йирик савдо ишларини олиб бориш қийинлашди. Савдо ишларини енгилаштириш мақсадида XVIII асрни бошларида *ашрафий* ёки *тилла* деб номланган олтин тангалар зарб қилина бошланган.

#### МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ИБОРАЛАР.

1. Шайбоний тангалари;
2. “эски” ва “янги” тангалар
3. Жоний тангалари
4. Ашрафий

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А.Тарихий хотирасих келажак йўқ “Мулоқот” // 5-сон 1998 й
2. Каримов И.А.Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хафсизлика тахдид барқарорлик шартлари ва тарақиёт кафолатлари Тошкент 1997 й
3. Азамат Зиё, Ўзбек давлатчилиги тарихи Тошкент 2000 й
4. Эрназаро Т., Когнев Б Тангалар ўтмиш даракчилари Тошкент “Фан” 1977
5. Нумизматика “Ўзбекистон” Тошкент 1990 й
6. Когне Б Ўзбекистон пуллари “Фан ав турмуш”, 1995 й 5-6 сонлар

#### МАВЗУ: XVIII – XX аср бошларида хонликлар даври тангалари

#### РЕЖА:

1. Мамлакатда иқтисодий аҳвол.
2. XIX асрда хонликларда зарб қилинган тангалар.
3. Хонликлар даври тангаларини аҳамияти.

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Мулоқот” 1998 й 5-сон
2. Ишанханов С.Х.Нумизматикаческие коллекции (материалы лоистрии Узбекистана) Т. 1963
3. Когнев Б. Ўзбекистон пулари, Фан ва турмуш, 1995 й 5-6 сонлар
4. Эрназарова Т., Когцев Тангалар Ўтмишд даракчилари.

XVII асрда Ўрта Осиёда ўзбек қабилаларидан чиққан кишилар хукумронлик қилган 3 та мустақил хонлик таркиб топди. Қўқон хонлиги, Бухоро хонлиги ва Хива хонлиги. Учала давлатда олтин (ашрафий ёки тилла) кумуш (танга) мисдан пул тайёрланди. Қўқон хонлигида 1876 й пул чиқариш

тўхтатилди. Хоразмшоҳлар (даврида) ва Хива хонлиги даврида ўзининг ҳақиқий қийматиغا эга бўлган олтин, кумуш ва мис муомилада ишлатилган.

Хива хонлигида 3 хил пуллар муомилада бўлган.

1. “Тилла”-олтин бўлиб икки хил шаклда ва оғирлик миқдорида бўлар эди. Ўша давр пул миқдорида 1 сўм 80 тийинга тенг иккинчи 3 сўм 60 тийинга тенг деб белгиланган.

2. “Танга”-кумушдан ишланиб бир танга ўша давр пул биригида 30 пул бирлиги ёки 20 тийин деб белгиланган.

3. “Пул”-мисдан ишланади. Упулга ва тийинга бўлинар эди. Кумушдан ишланган танга “оқ танга” деб мисдан ишланган пул “қора танга” деб юритилар эди. Қора танга ўзини қиймати жиҳатидан “оқ тангани” 66 % тенг эди.

Шунингдек хонликда “шойи”, “Аббос шойи”, “ярим шойи” деб номланган пул бирликлари ҳам ишлатилган уларнинг қиймати 10 тийиндан 40 тийингача ўзгариб турган. Бу пулларда, одам расми тасвирланмасдан, араб имлосида қаси хонлик томонидан нечанчи йилларда зарб қилинган пуллари маҳаллий ва чет элдан келтирилган. Олтинларга бўлинарди.

Хива олтинлари ўзининг ялтироқлиги мустаҳкамлиги жиҳатдан ажралиб турар эди. Муомилада кўп ишлатилган кумуш пулларни металлари қуйи Новгороддан келтирилган.

Ҳозирги кунда Хива хонлигида зарб қилинган олтин, кумуш, мис пуллар ва уларнинг қолиплари дунёни кўпгина мамлакатлари музейларида сақланмоқда. Масалан: Москва, Санкт-Петербург айниқса Хива хонлиги Россия томонидан зарб этилгач унинг қиммат баҳо буюмларини биринчи навбатда олтин кумуш пулларни толали Россия Жўгрофия жамияти вакили шарқшунос олим П.И.Перх ва А.Л.Кун раҳбарлигида илмий жиҳатдан ташкил қилинди.

Васеловский ёрдамида петербургдаги эрмитожда ташкил қилинган нумизматика ва бошқа фондлар Ўрта Осиёдан жумладан: Хива, Қўқон ва бухоро амирлигидан келган олтин, кумуш, мис атлас ва бошқа пуллар ҳисобига бойиди.

1883 йили Эрмитожда жўнатилган буюмлар ичида 1168 та қадимий олтин-кумуш тангалар эди. Бундан ташқари ўлжалар ичида танга зарб қилинадиган қолиплар олтин ва кумушдан ишланган 25 та хон муҳри 200 дан ортиқ қадимий тангалар мавжуд эди. Буларнинг ҳаммаси Хива хонлиги даврида забт қилинган пулларнинг намуналаридир.

Россия Хиванинг босиб олиши биланоқ пул системасини Россия пул системасига ўтказишни таклиф этган лекин амалга ошмаган.

Хонликда кўпинча кумушдан бўлган танга пуллар кўп ишлатилган қулайлиги учун.

XIX асрни охирига ҳар йили бир миллион сўмлик кумуш танга пуллар хивалик маҳаллий усталар томонидан зарб қилинган.

Россия босиб олингандан кейин Екатирина II подшолиги давридан буён пул сифатида муомилага киритилган қоғоз кумуш пуллар хонлик ҳудудида қўлга илмаган. Қўлга илганда ҳам ўз курсидан паст нарҳда қўллар эди. Пул муомиласида қийинчилик вууждга келтиради. Натижада сарфлар фолияти активлашади. Хатто рус савдогарлари тангалар тиллаларни йиғиштириб олиб қоғоз пуллар тарқатишни таклиф қиладилар.

1893 йил Россия молия вазирлигини ташаббуси билан рус савдогарларини илтимоси муҳокама қилинди ва Хива хони танга пулларни фақат рус подшосини руҳсати билан зарб қилиш мажбурияти юкланди.

Натижада XX асрнинг ўн йиллигида рус қоғоз пуллари ишлатилаётган танга пуларга нисбатан икки баробар кўпайиб кетди. Хива хони Муҳаммад раҳимхон II ўз умрини охиларида Хива хонлигида муомила учун ишлатилаётган пул миқдорини етишмаётганлиги шунингдек мусулмон шарқ оламида подшолар номидан пул чиқариб турилмаса унга халқ итоат қилмаслигини тушунтириб илтимос қилиб зўрға танга чиқариш имкониятига эга бўлди. Унинг вафотидан кейин Хивада пул босиб чиқариш деярли тўхтатилди. Рус подшоси пуллари муомилада ишлатиладиган бўлди.

1914 йилдан бошлаб Россия рус садогарлари Хивада зарб қилинган тангаларини олмай қўйди. Мавжуд бўлган тилла ва кумуш пуллар халқ қўлида муомилада ишлатилиб келинди.

Асфандиёрхон ҳокимиятга келган рус подшоси ва амалдорлари Хива хонлигида бир қанча ислохотлар ўтказиш. Хивада муомилада бўлган юритилаётган барча танга ва пуларни йиғиб олиб бутунлай пул системасига ўтказиш ҳам таклиф қиладилар лекин амалга оширилмади. 1918-20 йиллар хонликда икки хонлик даври бўлди. Бу даврдаги Саид Абдуллахон қўғирчоқ хон эди. Аслида ҳокимиятни Жуноидхон бошқарар эди. Ўз ҳокимиятини халққа маълум қилиши учун пул ҳам бостириб чиқарди. Унинг пули атласга ишланган бўлиб “турма қоғоз” номи билан юритилган кейинчалик Жуноидхон номи билан қоғоз пуллар ҳамбосиб чиқарган.

1920 йили 2 февралда ҳокимият советлар томондан эгаллангандан кейин 1920 й 11 апрель қарорига асосан Хива пул бирлигида курси белгиланди. Хиванинг қоғоз пул бирлиги курс Рус подшолари давридан ишлатиб келаётган 1 сўм “керенка” пули 4 сўмлик Хоразмнинг умум совет пулига ва 1 сўм “Туркистон бони” пули Хоразмнинг 5 сўмлик пулига тенг деб белгиланди.

1920 йилни апрелидан бошлаб Хивага янги пул биринчи босиб чиқарилди.

Унинг олд томонида қишлоқ хўжалик ишчи ва деҳқонларнинг иттифоқини билдирувчи ўроқ жўхори пояси тасвири ғарб тарзида тасвирланганди.

1921 йил 1 январдан РСФСР нинг 1919 йилда босиб чиқарган пул бирлиги ишлатила бошланди. Бу ўз қийматига кўра шу даврда юриб турган Россия, “Керенка” пулига тенг бўлиб ва “Туркистон” бонига нисбатан 10 баровар қиммат эди.

Хоразмда 1920 йил май ойидан 1921 йил май ойигача 489 млн. 549 сўм Хоразм пули босиб чиқарилган 3 млн сўм пул ҳам муомилада бўлиб жами муомиласида тартибга сола олмади. Хоразм пулини қиймати тута бошлади. 100 млрд сўмлик Хоразм пули босиб чиқарилди. Ё млрд 100 млн сўм РСФСР пули ҳам ишланишини олди ола олмади.

1923 йил 31 майда 9 июлда Хоразм халқ Республика пул бирлиги курси кўриб чиқилди. Хоразм пул бирлигини 1 сўмлик Россия пул бирлиги билан алмаштиришга қарор қилинди.

1923 йил 10 июлда 10 августга деб белгиланди. Уларни ўрнини қоплаш учун 1924 йилда Казначес билетлар кумуш ва мис пуллар босиб чиқарилди. Июнь ойида СССР ни барча ҳудудларида пул бирликларида алмаштириш якунланди.

Қадрсизланган ҳамма пуллар йиғиб олинди.

1922-1924 йиллар давомида амалга оширилган, пул ислохоти Хоразмда совет хокимиятини йилларида амалга оширилган биринчи пул ислохоти эди. Олтин, кумуш, мис пуллар бундан кейин ҳам аҳоли қўлида ишлатилиб келинди. Иккинчи пул ислохоти 1947 йил учинчиси 1961 йил амалга оширилди. Бу ислохот ҳам муомиладаги 10 сўмлик пуллар 7 сўмига қийматига келтирилди. Янги пул берганларига ўтилди. 1991 йил январда СССР давлат банкни 1961 йил нусхадаги 50 ва 100 сўмлик пул белгилари тўлов учун қаблу қилиши тўхтатилди. Ўрнига янги 30 ва 100 сўмлик пуллар босиб чиқарилди.

XXI асрнинг 2 ярмидан бошлаб Россиянинг босқинчилик сиёсати натижасида, ўз таъсир доираларини кенгайтира бошлади. Бу биринчи навбатда хонликларнинг забт этилган ҳудудларида рус валютасини жорий қилиш эди. Шу билан бирга солиқларни янги турларини жорий қилиш эди.

Қўқон хонлиги тугатилганидан сўнг пул зарб қилиш ўрнига. Россия валютасини киритиш натижасида 155 минг сўм даромад олингангина қайд қилинган.

### **НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР**

1. Қўқон, Бухоро ва Хива хонлигида пуллар қандай номланган?
2. Хива хонлигида неча хил пул турларини бўлган ва уларнинг номлари?
3. Хиванинг қимматбаҳо танглари қачон эритишга жўнатилган?
4. Жўнондхон пул бирлиги қандай номланган?

### **МАВЗУГА ДОИР ТАЯНЧ ИБОРАЛАР.**

1. Туркистон бони
2. Турма қоғоз
3. Жўнаидхон
4. Оқ танга
5. Қора танга
6. Ярим шойи
7. Танга
8. Тилла